

Træk af Burkal Sogns kirkehistorie

af LAUST KRISTENSEN

Kirkehistorien er et omdrejningspunkt i ældre tiders historie, også i lokalhistorien. Det var derfor naturligt, at netop dette emne fangede Laust Kristensen i årene som sognepræst i Burkal 1963-67. Arbejdet udmøntedes i en række artikler i *Sønderjysk Månedsskrift* og *Sønderjyske Årbøger 1965-71*. Artiklen her sammenfatter forfatterens beskæftigelse med sognets kirkehistorie. Teksten er udarbejdet i midten af 1970'erne.

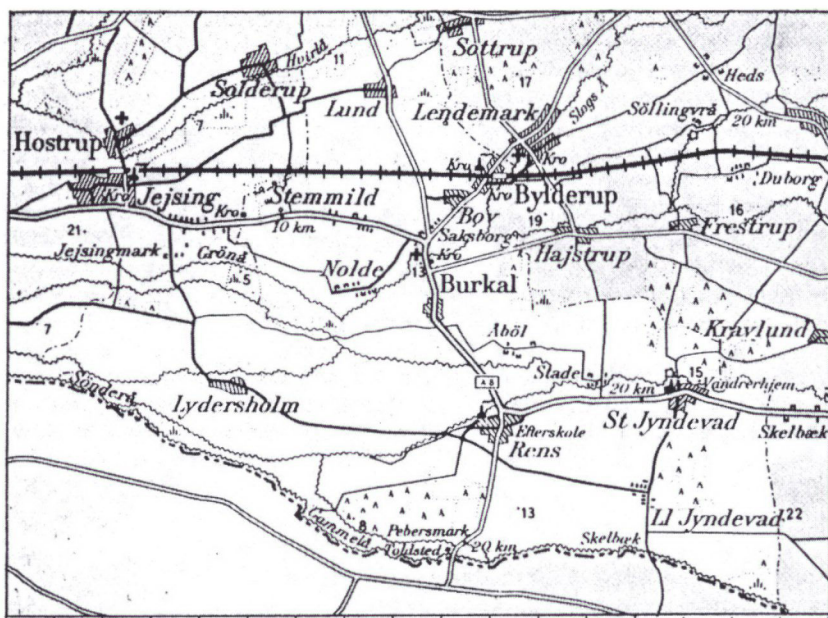
Indledning

Burkal Sogn, det store grænsesogn i Midtslesvig, er på mange måder særpræget. Det blev min lod i fire år at være sognepræst på dette sted. Kristeligt set var det et meget broget sogn. Lidt spøgende sagde man til mig, at i dette sogn behøvede man ikke en præst til at prædike, for det kunne man selv gøre langt bedre. Da var det så heldigt eller uheldigt, at jeg opdagede et gammelt præstebibliotek på præstegårdens loft.¹ Derfra var der ikke langt til at begynde at interessere sig mere for sognets kirkehistorie. Mit alt for tidlige opbrud betød dog, at jeg ikke nåede så langt, som jeg gerne ville. Alligevel synes jeg, at jeg har så meget materiale, at jeg må fremlægge det.

Naturligvis har jeg først og fremmest benyttet de trykte kilder, indtil omkring 1850 håber jeg at have fundet de fleste, men efter den tid findes der overordentligt meget, og selv vigtigere ting kan have unddraget sig min opmærksomhed. Desuden har jeg støttet mig til embedsarkivet. Derudover har nogle skriftlige optegnelser, som lærer Leick², Lydersholm, beredvilligt havde ladet mig gennemlæse, været til stor hjælp, ligesom lærer Damm³ havde lånt mig et vægtigt materiale, som en kreds i sognet har udarbejdet om forskellige emner fra sognets fortid. Blandt de virksomme i denne kreds kan nævnes: lærerne Spandet, Hummeluhre, Damm og Leick, samt gårdejer Jørgen Tinglev. Desværre er de alle nu borte, men deres interesse for sognets historie skal ikke glemmes. Lad mit lille bidrag også være et minde over dem.

Middelalderen

Man ved ikke ret meget om forholdene i middelalderen, men takket være klosteret i Løgum finder vi enkelte glimt fra sognet i denne tid. Det kan næppe kaldes kirkehistorie, men netop disse få glimt lader os dog ane, at der har været mennesker i disse egne også dengang, og at man har haft små og store økonomiske problemer også for 700 år siden. Den ældste navngivne fra Burkal er nok Hr. Ubbe Tordsen fra Jynde vad.⁴ Han lå i strid med munkene i Løgum om nogle jorder i Burkal Sogn. Ubbe Tordsen må have været en betydelig mand, for selve kongen træder til og fastslår, at en dom, der er faldet ud til munkenes fordel, skal overholdes af Ubbe Tordsen. Det fremgår dog ikke klart af kilderne, om Ubbe Tordsen har været bosiddende i Burkal, eller om han kun har haft nogle besiddelser der. Hvis vi tænker på kirkens beliggenhed, så er det ikke sandsynligt, at en betydelig herremand har boet i Jynde vad, når kirken blev bygget i Saksborg. Når der ved år 1245 omtales, at klosteret i Løgum har besiddelser i Jynde vad, så kan det være Ubbe Tordsens ejendom eller jord, som

Engen omkring Burkal. Gengivet efter J. P. Trap: Danmark 5. udg. 1967.

man har overtaget. Senere omkring 1405 hedder det, at Erik Krummendiek havde Jynde vad i len fra Løgum.⁵ Om det er muligt virkelig at komme til bunds i disse forhold, ved jeg ikke, men Krummendiek familien var af overordentlig betydning og en mægtig holstensk adelsslægt.

Vi hører senere, hvordan den senere kong Frederik I, medens han var hertug i Sønderjylland, købte store jorder i Lydersholm af munkerne i Løgum.⁶ Det fortælles, at Løgum allerede før 1237 ejede både en vandmølle, jorder og fiskedamme i Lydersholm. Ligeledes hører vi, hvordan bispem i Ribe i 1519 bytter sig til en ejendom i Lund, som havde været i Løgums besiddelse.⁷ Erik Sture ejer Wrågård i 1490, men i 1494 sælger svigersønnen Tielloff van der Wijk den store gård til Løgum.⁸ I Bov boede ridder Jannikus Jonsen. Han tilbyttede sig fra Løgum to otting land i 1365. Dette jordstykke var tidligere skænket til klosteret af en kone i Bov ved navn Margaretha Karoli.⁹

Det fremgår tydeligt af disse få glimt, at klosteret har haft sine interesser i sognet, men også forskellige adelsslægter var, som det fremgår af ovenstående, interesserede, desuden ejede godset Solvig det meste af Lund og lidt i Bov og i Grøngård, medens godset Lindev ved Flensborg havde besiddelser i Bov.¹⁰ Den slesvigske adel er uddød nu, også slægten Blå, der havde interesser i selve Burkal.¹¹

Det mest interessante i denne forbindelse er dog nok Nolde og det formodede gods, som har været der. Det fortælles, at Peter Ebbisen ejede godset i Nolde før 1365, og at den sidste ejer var Tyge fra Nold.¹² Skriftlige vidnesbyrd om denne gård findes vistnok ikke, men landmændene finder stadig træ, der kunne stamme fra vold- eller vejanlæg. I sognet kender man et gådesagn om »Tyge fræ Noll, der æ fa'e té dem ål«. Sagnet henlægges til Valdemarstiden, men det kan jo være et vandresagn, der er standset her på grund af landsbyens navn. I *Danske Atlas* fortælles, at Tyge fra Noll er omtalt i de danske kæmpeviser, og det viser sig da også, at i den yngste version af visen om Svend Vondved fældes Tyge af den mægtige Svend Vondved. Hele dette kompleks er meget svært tilgængeligt og uigennemskueligt, og man kan næppe ud fra folkevisen lokalisere stedet til Burkal Sogn.¹³

Vi hører dog også lidt om den almindelige mand fra disse tider. Naturligvis er det mest, hvis de har forsyndet sig mod klosterets eller herremandens ejendom eller jord. Ved handeler og retslige afgørelser benyttede man sig af en slags vidner – sandemænd. Således fortælles

det, at sandemænd afsætter markskel mellem Nolde og Hoelklamp¹⁴ og mellem Sæd og Tudmoes.¹⁵ Vi hører om Michel Perssen i Stode, Christiern Tomssen i Lunde og Jes Asmussen i Nolle, de var sandemænd ved salget af Wrågård i 1494. Madts Perssen i Lundh var sandemand i et mellemværende mellem klosteret og bønderne i Hyn-ding, og Chresten Andersen bor på den ejendom i Lund, som ribebispen overtager 1519.¹⁶

En del af beboerne har sikkert været ret afhængige af adelen, medens andre var ret frie. Det er ikke let at blive klar over forholdene. Bevarede kilder om godset i Nolde ville nok kunne løfte sløret også om kirkens tilblivelse, men tavshed er det mest fremherskende træk. Historien om bondens og herremandens dage er gået i graven sammen med dem.

Et velbevaret minde fra middelalderen har man dog endnu i Burkal Sogn, bortset fra de små spredte træk, som bevarede kilder kan berette om, og det er kirken, der må være opført o. 1225.¹⁷ Kirken i Burkal er nok en af de yngste i Slogs Herred, sammen med Højst, Bylderup og Hostrup af munkesten, medens Tinglev og Ravsted er af kamp. Materialet er ikke det afgørende i dette tilfælde,¹⁸ men Ravsted og Højst synes ældst, medens Burkal og Tinglev yngst.

Kirkens skib (bortset fra vestforlængelsen og tagrytteren), kor og absis er de synlige vidnesbyrd, der i Burkal er levnet os fra den romanske byggetid, samt en gammel ituslået tegllysestage,¹⁹ der blev fremdraget ved sidste restaurering, vistnok fra kirkens første tid. Ved kirkens istandsættelse efter Reformationen i 1622 er man faret hårdt frem mod det gamle inventar, så der fra den gamle middelalderkirke næsten intet er bevaret, men lægmandskrucifikset, der er af stor kunstnerisk værdi, og den gamle messe klokke har man skånet, derimod blev døbefonten udskiftet med en ny. Uden tvivl har der været en granitfont.

Der hviler en underlig stilhed over denne menigheds første 3-400 år. Vi kan se, kirken er bygget omkring 1225. Derefter er der i den gotiske byggeperiode bygget hvælvinger i absis og kor og bygget et våbenhus. Ved denne ombygning er en del af absis faldet ned, og man har genopbygget denne del i gotisk stil med blændinger. Ellers er alt næsten stilhed til omkring 1500. Mange steder i Danmark var kirkeudvidelserne i den gotiske byggetid langt større, idet man ofte satte hvælvinger i hele kirken og byggede tårn, men der synes aldrig at have været et rigtigt tårn²⁰ på Burkal kirke. Om det er økonomiske

Fragment af romansk lystage fra Burkal kirke. Ved en restaurering fundet indmuret i korvæggen. Foto: Nationalmuseet.

forhold, der har været afgørende, eller den kirkelige interesse, er vanskeligt at sige.

Der er ingen gejstlige navne overleveret fra den tid, præsterækken hylder sig i mørke. Om Burkal er der tavshed helt til omkring 1500.

Ved højmesseri i kirken blev der normalt ikke prædikeret, der samlede man sig om messens midtpunkt nadveren. Måske har den på stedet værende sognepræst prædikeret ved andre lejligheder,²¹ og så havde han lejlighed til at møde den enkelte i skriftestolen. De egentlige prædikanter var normalt tiggermunkene, der vandrede rundt i landsbyerne og prædikede og tiggede. I Tønder oprettedes der 1238 et Franciskanerkloster (gråbrødrene) og i 1275 et Dominikanerkloster²² (sortebrødrene). Det er nok givet, at disse munke har haft deres gang i Burkal, at de Burkal bønder mange gange med stive øjne har stået og hørt på disse munkes prædiken.

Munkene boede i deres klostre, men præsterne var egentlig også en slags munke, i byerne boede de ofte sammen og efterlevede forskellige ordensregler. På landet ved de små kirker var det anderledes. Der var sikkert kun én præst ved en kirke som Burkal. Der levede man normalt ikke et munkeliv, ja, mange af præsterne havde, meget

imod kirkens vilje, en husholderske,²³ han kunne jo ikke være gift med hende, men ofte havde de dog børn sammen. Disse forhold var mere end halvofficielle. Disse præster var med i gilder eller broderskaber, hvor de havde et vist fællesskab med kollegaer, ja, også bypræsterne var med i disse broderskaber. Således blev burkalpræsten i 1517 medlem af »Den Hellige Trefoldigheds Kalentes Broderskab« i Flensborg.²⁴

Et kalente eller kaland var også et organ, hvor der måske behandlede lærespørgsmål, og hvor tvistigheder blev afgjort mellem præster indbydes og vel også præsternes forhold til omverdenen, ja, efter reformationen blev dets funktioner delvis videreført af konsistorierne som en slags ret, hvor for eksempel ægteskabssager og andre stridigheder menighedens folk imellem blev pådømt og afgjort.²⁵

Normalt var der ved de mindre sognekirker kun én sognepræst, men undertiden kunne man oprette et kapellani, et vikarembede, som betaltes af et broderskab. Det betød, at der blev oprettet et alter mere i kirken, hvor vikaren daglig læste sine messer. Engang i middelalderens slutning, man ved ikke bestemt hvornår, oprettedes sådan et embede i Bylderup, men det var fælles for både Burkal og Bylderup sogne.²⁶ De to kirker synes ellers at have været selvstændige, og ligeså de to sogne, men her var dog et punkt, hvor de kunne finde sammen.

Reformationen

Ligesom så meget andet skjuler også tidens slør den omvæltning i kirken, der har fundet sted i Burkal Sogn. Reformationen var nok mere et magtbud fra oven end et krav fra landbefolkningen. Givet er det, at det reformatoriske røre kom meget tidligt til Sønderjylland. Allerede i 1522 taler man om, at Herman Tast i Husum havde en tilhørerskare for sin evangeliske prædiken.²⁷ Politisk har Sønderjylland ført en omflakkende tilværelse. Ved den første deling i 1490 kom Tønder Amt sammen med Haderslev og Slesvig amter under hertug Frederik, kong Hans beholdt det øvrige. Da hertug Frederik i 1523 blev konge i Danmark, beholdt han tilsyneladende Tønder Amt, medens sønnen Christian i 1524 blev statholder i Haderslev (Haderslev og Tønder Len).²⁸ Det ser ud til, at det i høj grad er hertug Christian, der ivrer for den nye læres indførelse. Der oprettes en præsteskoie i Haderslev, og der gøres åbent oprør mod biskopperne ved simpelthen at nægte dem deres del af bispetienden.²⁹

I 1528 tog hertug Christian skridtet fuldt ud og stævnedes sine præster til Haderslev for at lade dem underskrive »Den Haderslevske Kirkeordinans«, og hans to len gik fra da af over til den lutherske lære og gudstjeneste.³⁰ I kongens del af Sønderjylland skulle således endnu den katolske kirke råde, men da møder vi et modsigende træk fra Burkal. Burkal hørte jo ikke til hertug Christians område. Kongen, Frederik I, der på sin vis var forpligtet på den katolske kirke, det var jo delvis derfor, han var valgt i stedet for den fængslede Christian II, indførte ikke kirkereformationen i sit område. Præsten i Stepping Laurentius eller Laurentius Foss, der var præst 1607-1640, har imidlertid en mærkelig optegnelse. Han skriver: »Jeg har set en kongelig forordning på dansk til sognepræsten i Burkal fra år 1528, hvilken forordning var af følgende indhold (i randen: Kong Frederik I, som residerede på Gottorp): Dersom patronatsretten tilkommer os og vort hertugdømme eller den er eders egen, så er det vor vilje til eder, at I må underholde eders papistiske præst, så længe han lever, med nogen understøttelse. Nærværende evangeliske præst derimod, som I ønsker, må I udvælge til at undervise i den sande tro o.s.v.«³¹

Hvis Stepping-præsten her har ret, så ser det alligevel ud til, at der også i landbefolkningen har været et vist røre. I al almindelighed har man ellers fastslået i dansk reformationshistorie, at det er fyrsterne og et vist klientel af købstadens borgere, der har indført reformationen og kæmpet for den. Den mulighed foreligger naturligvis også i Burkal, at det er en eller anden jorddrot i sognet, der kunne tænke sig en del af Løgums jorder. Desværre fremgår det ikke af Stepping-præstens bemærkning, hvem der har skrevet andragendet til kongen, eller hvilke forhold der iøvrigt har hersket der. Det fremgår heller ikke af denne notits, om man virkelig i 1528 fik den ønskede evangeliske præst, eller man beholdt den gamle papist og gjorde ham luthersk. Det var ikke ualmindeligt, at præsterne giftede sig og blev lutherske.³² Der omtales også en Peter Wollesen. Kirkehistorikeren N. H. A. Jensen fortæller, at han var den sidste katolske præst i Burkal, og at han altid sluttede sine taler med følgende bøn: »Derfor hjælp os, Sct. Knud, for dit hellige navns skyld, Amen«. I virkeligheden er han et falsum. Vel nærmest for at gøre lidt nar af katolsk prædiken, blev der udgivet en parodi, der skulle være skrevet af en Wille Pæisen i Jarlov. Hvordan det så er blevet til Peter Wollesen og sat i forbindelse med Burkal, er ikke godt at vide.³³ Det mærkelige er, på baggrund af det brev fra kongen til folkene i Burkal, at vi ikke hører

om en evangelisk præst i sognet før 1569. Andreas Michelsen, der havde været diakon i Tønder siden 1561, blev i 1569 valgt til præst i sognet, og han får et godt skudsmål af generalprovsten for den gottorpske del af hertugdømmerne Jakob Fabricius d. Æ. Det hedder om ham, at han var en from præst.³⁴

Det mest sandsynlige er, at der er gledet et navn ud. På den anden side skal man dog ikke forestille sig, at reformatoriske tanker og skikke uden videre kunne indføres i landsognene. Sønderjyden kan være ret stædig, og hvorfor skulle han ikke have været det i 16. årh. og konservativ? Helt uden kraft har den katolske kirke sikkert heller ikke været. Lægmandskrucifikset, der pryder kirken i dag, dateres til 1525, altså er det skænket til kirken lige inden reformationen kom, men en så stor og prægtig gave vidner ikke om forfald, ja, den kunne tyde på det modsatte. Man har heller ikke ikke været særlig ivrig efter at få kirken ændret, så den bedre passede til de nye forhold. Først i 1622 ser det ud til, at man har foretaget en gennemgribende ændring ved inventaret, så man har fået en reformatorisk kirke, idet både altertavle, prædikestol og døbefont er fra denne istandsættelse. Hvis man har ændret på kirken ved reformationens indførelse, så har det kun været interimistisk og foreløbigt. Overgangen til det nye kan udmærket have været ret glidende og meget forskellig fra sted til sted.

Når Carsten Pedersen skal beskrive forholdene i Sønderjylland efter reformationen og spørger, hvor sporene er efter den evangeliske vækkelse i årene efter 1528, og hvem der har vidnet derom, da er hans svar: »Ingen. Der er tavshed som ved en grav«.³⁵ Ret meget evangelisk begejstring skal vi nok ikke forestille os i Burkal i disse år. Hvor evangeliske præsterne indtil 1569 har været er nok problematisk.

Ved Sønderjyllands anden deling i 1544 er der sket det for Burkal, at sognet kom under hertug Hans den Ældre, der residerede i Haderslev. Burkal har lige fra begyndelsen og til 1920 hørt under Slesvig stift og biskop. Ved Reformationen sker der det, at biskoppen for en tid mister sin betydning. Tilemann von Hussen var vel biskop indtil 1551, men hans betydning ikke stor. Fra 1551 og til 1624 sidder der normalt en adelig eller kongelig på bispegodset, men han betyder meget lidt for kirkerne. Det var hertugene i hver deres del, der var de virkelige kirkeherrer. Hans den Ældre var i så henseende en ivrig kirkens mand, der prøver at få orden på sagerne. Hertugen, provsten og amtmanden prøvede at få tingene på plads.

En gennemlæsning af de love og forordninger, som hertug Hans

udsteder fra 1544 til sin død i 1580, giver en ganske god oversigt over flere forhold i Tønder Amt på den tid. Der er en forordning om straf for ægteskabsbrud og hor,³⁶ en forordning om helligholdelse af søndagen,³⁷ en forordning om hvor mange der må være med til barselgilder, bryllupper og begravelser,³⁸ en forordning om udvisning af gendøbere.³⁹ Netop tilstedeværelsen af disse forordninger siger noget om, hvordan forholdene var. Også nogle rent kirkelige forordninger viser os lidt om de usikre kirkelige forhold. I 1552 udstedes en forordning om kaldelse af sognepræster i Tønder Amt. Det hedder blandt andet der, at man skal kalde præsterne efter deres egnethed til at bestride kaldet, og ikke efter, om man er gode venner med en eller anden ulærd mand, der kun kan fordunkle evangeliet.⁴⁰ I 1556 udstedes en kirkeordning for Tønder Amt, men det er især kirkens indtægter, der omtales, da det ser ud til, at bønderne efter Reformationen har nægtet at betale tiende til kirkerne.⁴¹ Igen i 1570 udstedes en ny forordning for Slogs Herred om præstetienden,⁴² hvor man ser, at den første forordning ikke har været tilstrækkelig til at få bønderne til at makke ret. Det var provsten og amtmanden, der skulle visitere kirkerne og få orden på regnskaberne.⁴³ Det er uden tvivl også ved disse forsøg på at reorganisere kirkens ejendom, at man har opdaget det vikarembede, der var ved Bylderup kirke.⁴⁴ Det er bestemt ikke et blomstrende og rigt menighedsliv, disse forordninger giver os et indblik i. Det er snarere forvirring, usikkerhed og forfald.

Det er forøvrigt underligt, at man ikke ved lidt mere om forholdene i Burkal Sogn under hertug Hans den Ældre, for han er den, der har haft den mest personlige tilknytning til sognet, idet han først lod opføre gården Grøngård på ca. 1000 tdr. land og nogle år senere lod bygge sit jagtslot ved siden af gården. Hertug Frederik havde som ovenfor anført tilbyttet sig nogle arealer ved Lydersholm i 1503. Det meste var skov og ufremkommeligt krat, men der var et par udsteder, Tuetmose og Halekamp. Skoven blev delvis hugget ned og træet brugt til digebygning ved Vadehavet. Beboerne på de to udsteder blev bortvist grundet umoralsk og forargeligt levned, desuden var det et godt sted at gå på jagt! Omkring 1567 lader hertug Hans avlsgården bygge,⁴⁵ og i den ene ende af beboelseshuset får han et par værelser, hvor han kan bo, når han er på jagt. Det har dog nok været for lidt, selv for en beskeden hertug, med sådan et par stuer. Allerede i 1568 giver han ordrer til, at der skal bygges et slot ved siden af gården, og i 1570 synes det lille slot at være færdigt.⁴⁶ Hertugen var en ivrig

Grøngård. Foto: 1950'erne i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

jæger, og efter beskrivelsen har han kælet for det lille slot. I 1577, 12. februar, har han udstedt en forordning på dette slot.⁴⁷

Christian III's død i 1559 betyder ikke meget i sognets historie, men da Hans den Ældre dør i 1580, skifter Burkal Sogn igen landsherre. Nu kommer Tønder Amt under hertugen på Gottorp. Den gottorpske hertug er ikke jæger som Hans. Grøngård går over til en forpagter, og det lille jagtslot forfalder. Allerede i 1648 rives halvdelen af slottet ned og i 1656 resten. Det fungerede altså kun omkring 10 år. Fra 1775 til 1924 er Grøngård i privat eje, dog er der udstykket en del derfra i 1775. Staten overtager den igen efter Genforeningen i 1924, og i 1931 udstykses der yderligere nogle ejendomme derfra. I 1956 overtager præsteembedet i Burkal den gamle gård, idet den mageskiftes med præstegårdsjorden i Burkal by.

Hvornår den første kendte evangeliske præst Anders Michelsen dør, ved man ikke, men et lille glimt er efterladt os: Den næste præst i rækken dør allerede 17. januar 1593. Man kender tilsyneladende ikke noget til denne præst, der hedder Thomas Pedersen, men præsteslægten Rigelsen, der havde embedet i nabosognet Hostrup i næsten 100 år, har efterladt nogle optegnelser, hvor vi finder følgende sætning:

»Samme dag døde om eftermiddagen (17.1.1593) mellem 3 og 4 i sin alders 35. år, Hr. Thomas Petersen, Guds ords forkynder udi Burkal«. ⁴⁸

Den næste præst i rækken, Thomas Petri Gualtherus, kender vi også kun navnet på, han dør i 1617. Vi finder ham blandt underskriverne af den gottorpske præsteed. ⁴⁹ Den var et resultat af det vældige røre, der var i den lutherske verden i sidste halvdel af 16. årh.

Da Luther var død i 1546, opstod der snart stridigheder om læren, og der opstod flere partier. Det ene store parti hyldede Melancthon, Luthers mangeårige medarbejder og reformationens systematiker. Melancthon ønskede et vist samarbejde med den anden store reformatoriske bevægelse i Europa, calvinisterne i Holland og Frankrig. Der opstod nogle vældige pennefejder, da Melancthons modstandere så den egentlige fjende netop i calvinisterne. Melancthons modstandere arbejdede på at få vedtaget en ny bekendelse. Man ville fastlægge den ægte lutherske teologi og tage skarp afstand til calvinisterne. Med Konkordieformelen i 1577 og Konkordiebogen i 1580 fik disse teologer en fast grund under den lutherske lære, men de tro melancthonianere og blandt dem også de slesvigske hertuger, underskrev den naturligvis ikke. Det betyder, at man her holder sig til Augustana og Kirkeordinantsen af 1542 for Slesvig-Holsten. ⁵⁰

Paul von Eitzen overtog stillingen som provst, ja, egentlig en slags biskop for det gottorpske område i 1562. Han var en ivrig melancthonianer og altså modstander af hele arbejdet med konkordieformel og konkordiebog. Han optrådte på sin vis selv som en slags lærefader, og han lod præsterne underskrive en præsteed. Hans efterfølger Jakob Fabricius fortsatte denne skik, da han tiltrådte embedet i 1598. Det er i denne ed efter Fabricius' udformning, vi finder Gualtherus' underskrift. Gualtherus dør i 1617.

En luthersk kirke bliver til

Der er ingen tvivl om, at menigmand var splittet i sin sjæl ved den kirkeomvæltning, der havde fundet sted. En del havde sikkert også opfattet reformationen på den måde, at de nu blev fri for at betale til kirken. Den nye kirke var jo det rene evangeliums kirke, og i Guds rige regner man ikke med penge. Vi har set ovenfor, hvordan det har knebet med at få tienden ind. Gennemgår man de sønderjyske kirker, vil man også se, at fornyelsen af inventaret med prædikestol og alter-

Bind. 6 af Luthers værker fra Burkal præstebibliotek. Skindbindet med Luthers »portræt« og metalhjørner måler 33,5×23 cm. Der var i alt 12 bind på tysk, udgivet i Wittenberg i 1559 af Peter Seitz. Bøgerne fra det gamle præstebibliotek er nu afleveret til Landsarkivet i Åbenrå. Foto: Tonhale Tønder.

tavle, hvis man da ikke bare beholdt det gamle alter, en del steder sker ret sent, nemlig i slutningen af 16. årh., eller som i Burkal i begyndelsen af det næste århundrede. Det kan naturligvis være økonomiske forhold, der gør sig gældende. Grevens Fejde og Frederik II's krig mod Sverige forarmede landet, ved vi, men senere bliver det bedre tider, og indtil Christian IV bliver slået i religionskrigene i 1620'erne går det fremad. Hvad så end grunden kan være, så er det en kendsgerning, at man omkring 1600 ser en vældig aktivitet i kirkerne med fornyelse af inventar og istandsættelse.

Tycho Sveno Hoyer bliver præst i sognet i 1617. Hvor meget præstens person betyder for et sogn på den tid, ved jeg ikke, men det er under ham, der sker en istandsættelse af kirken i 1622. I 1637 bliver kirken udvidet mod vest. Af de bevarede bøger i det gamle præstegårdsbibliotek, står der stadigvæk fire foliobind, der er anskaffet i Hoyers tid.⁵¹ Ligeledes finder vi Hoyers navn under den gottorpske præsteed.

Hvis pastor Hoyer kunne gå ind i Burkal kirke i dag, ville han kunne genkende den fra sin egen tid. Gennem århundreder er der foretaget mange ændringer på denne kirke, men den sidste restaurering i 1943-45 førte i det væsentlige kirken tilbage til udseendet fra 1622-1637.

Man ved ikke nøjagtig, hvordan kirkerne i almindelighed så ud i den katolske tid, men noget tyder på, at skibet var uden stolestader, kun med en slags bænk langs siderne. Højalteret stod på den nuværende plads. Måske var der et lægmandsalter placeret foran kordøren. Ofte var der et Mariealter i nordsiden, måske i en niche i triumfbuen.⁵² Burkals gamle døbefont er forsvundet, da den blev erstattet med en ny fra det ringeringske værksted i Flensborg vel i 1622, da også det nye alter blev sat op.

Går man om bag alteret i en kirke, vil man ofte se, at der i korets gavl eller i absidens runding, hvis der altså er en sådan, er et tilmuret vindue, som skjules af altertavlen, sådan er det også i Burkal. Oprindeligt var alteret kun en slags muret bord eller af granit, hvori der var en fordybning med plads til helgenlevninger. Et ret alter skulle egentlig bygges over en helgengrav, men det var der efterhånden ikke helgener nok til, derfor måtte man nøjes med nogle få levninger. Foran på alteret var der ofte tegnet tre kors i den våde puds, det var indvielsestegn. I Burkal blev det gamle middelalderlige alterbord nedrevet i 1928, og et nyt bygget af munkesten.⁵³ Derimod var det blevet moder-

ne i sengotisk tid at opsætte en tavle på bagsiden af alterbordet, den såkaldte altertavle, der nu findes i næsten alle kirker. Altertavlen er altså ikke en evangelisk idé, da man også i Sønderjylland har mange altertavler fra den katolske tid. Det tilmurede vindue i østenden viser, at det er en skik, der er opstået efter at kirkerne er bygget. Altertavlen i Burkal er ligesom døbefonten fra Ringerincks værksted i Flensborg.⁵⁴ Årstallet 1622 står på tavlen. Det er en renæssancetavle. Tavlen er interessant, fordi felterne, der normalt er udfyldt med malede tavler, her er udfyldt med billedskærerarbejde. Nogle af Dürers træsnit er benyttet som forlæg.

Prædikestolen er også fra denne istandsættelse og må nok dateres til omkring 1622. Det er en stol af »tøndertypen«, den typiske syvkantede stol, der er så almindelig i landsdelen.

Det, der gør Burkal kirke interessant, er dog det malede loft i hele skibet. Man ved ikke ret meget om dette loft, og kun tilfældigheder vil kunne fortælle, hvem der har malet det, og hvordan man har haft midler til dette store arbejde. Der har været lidt uenighed om, hvor gammelt loftmaleriet egentlig er. Daværende sognepræst Ejnar Høgel angiver årstallet 1675 efter en udtalelse af magister Axel Jensen, Nationalmuseet,⁵⁵ men i det store værk om Danmarks kirker, der er udgivet af Nationalmuseet, angives 1622 som det sandsynligste tidspunkt for arbejdet udførelse.⁵⁶ Her er ikke stedet for en udførligere diskussion om maleriets alder, men den kendsgerning, at vestforlængelsens loft er anderledes udført og sikkert senere end skibets loftmaleri, taler stærk for den tidlige datering, idet vestforlængelsen er bygget til i 1637. Dertil kommer, at kirkens første bevarede regnskabsbog begynder i 1636, og deri finder man ikke en udgift, der synes at svare til, hvad det har kostet at udføre dette loftmaleri.

Man kender forskellige mestre fra den tid, som malede kirkeloftet i det sydlige Jylland,⁵⁷ men mesteren fra Burkal kirke kendes ikke. Kilderne tier, men på en eller anden måde kan der dog være en forbindelse mellem den mester, der udførte arbejdet i Burkal og så maleren Hans Schmidt fra Tønder, der 1623 malede det såkaldte sangerpulpitur i Kristkirken i Tønder, da staferingen på pulpituret i Tønder og på loftet i Burkal er ganske ens, men med forskellig bundfarve.⁵⁸

Kirken var nu omdannet til en rigtig luthersk kirke, da der sikkert også samtidig med fornyelsen af inventaret er opsat stolestader. Kirkegængerne har bestemt ikke kunnet genkende deres gamle kirke. Selv om Mariaalteret var kalket over, så har kirkegængerne sikkert i

Det indre af Burkal kirke set mod øst med det malede loft. Gengivet efter Danmarks Kirker.

mange år, åbenlyst eller skjult, bøjet sig for den hellige jomfru, som man stadig gjorde det mange steder i landet. Messeklokken, der hænger inde i kirken, benyttedes i katolsk tid til at forkynde forvandlingen, når brød og vin blev til Kristi legeme og blod. Den har vel ikke været brugt på den måde i evangelisk tid, men måske som afløser for den store klokke, når denne var ude af funktion.

Krigsår

Det er ikke altid let at se sammenhængen i et sogns historie, fordi kilderne er så få. Vi ved dog, at det 17. årh. bragte en lang række krige og ufredsår med sig. Da man var færdig med den første istandsættelse af kirken omkring 1622 kommer besættelsen af landet fra

Kirken med spir og absis. Foto i privateje.

1625 til 1629. Alligevel kan man i 1637 gå videre med at udvide kirken mod vest.

Så kommer svenskerne i 1643-45 og hærger og plyndrer landet. De røver blandt andet kirkens kalk⁵⁹ og ødelægger flere ting i kirken. Helt galt kan det dog ikke have været, for i 1653 har man råd til at ofre 465 mark på maling af kirken, blandet andet vestforlængelsens loft og det nu fjernede kalkmaleri i koret. Da svenskerne kom igen i 1657-60 var man ved kirkerne dog blevet så kloge, at man fik et beskyttelsesbrev udstedt formedelst seks mark, en såkaldt salvaguardia.⁶⁰ For Burkal Sogn betød denne krig dog en forarmelse og udhungning uden lige. Selv om kirke og præstegård denne gang sparede, så forarmedes befolkningen i den grad, at en del måtte forlade gårdene, og de der blev tilbage kunne knap få føden.

I 1580 kom Burkal Sogn som nævnt under den gottorpske hertug, og forholdet mellem Gottorp og kongeriget blev mere og mere fjendtligt i det 17. årh. Den gottorpske hertug gik efterhånden over på svenskenes parti, så de svenske tropper i landsdelen var egentlig allierede. Det betød dog vist ikke så meget, hvilket parti man tilhørte, for tropperne plyndrede af hjertens lyst både ven og fjende. Den danske

konge besatte landsdelen både omkring 1675 og omkring 1685, men det har for befolkningen bare været en fortsættelse af den udhugning, der havde fundet sted hele århundredet igennem.⁶¹ Denne gang betød besættelsen dog ikke så meget.

Gådefuldt på baggrund af den økonomiske og politiske situation er det da at se, at man i 1663 kan bygge en tagrytter på kirken til erstatning for den gamle klokkestabel på kirkegården. I 1672 tækkes denne tagrytter med spån. Spørgsmålet om tårn eller ikke tårn, synes godt belyst i arkivalierne.⁶² Det ser ikke ud til, at der er tale om tårn eller tårnbrand. Først havde man en klokkestabel, dernæst en tagrytter som nævnt, og endelig den nuværende anden tagrytter. Det store nordpulpitur, der løb i hele skibets længde blev sat op omkring 1690. Det blev nedtaget ved restaureringen i 1943-45. Allerede i 1640-45 synes der at være opført et pulpitur i sydvest. Disse pulpiturer kan man følge i kirkens første regnskabsbog, der begynder i 1636. Tilsyneladende har kirken ikke på samme måde som befolkningen mærket det økonomiske tryk, som krigen bevirkede, ja, kirkens økonomi synes forbavsende god i disse år.

Fra ortodoksi til pietisme

Midt i krigens trængsler og midt i en vældig byggeaktivitet har pastor Tycho Sveno Hoyer udført sin præstegerning. Hvordan det åndelige klima har været i sognet, ved man næsten intet om, det er først senere, vi får fastere holdepunkter. Kirkehistorikeren Hans Hejselbjerg Paulsens omtale af salmesangen i 17. årh. giver ikke noget lyst billede. Mange steder sang man slet ikke, fordi man ikke kunne salmerne og melodierne. Nogle steder var man kun inde i kirken under selve prædikenen.⁶³ Den kendsgerning, at man hele det 17. årh. igennem blev ved med på den ene og anden måde at udvide kirken og skaffe flere siddepladser, tyder dog på, at der har været en vis tilstrømning.

Pastor Hoyer dør i 1650, og embedet overtages af en rektor fra Tønder, magister Andreas Amders. Som det var mode på den tid, skrev Amders vers eller mindedigte over afdøde slægtninge og venner. Disse digte blev udgivet under titlen: *Tyndersche Unsterbliche Sterblichkeit* i to bind 1649 og 1675. I bind to fra 1675 finder vi et digt om pastor Hoyer.⁶⁴ Desværre giver det ikke nogen karakteristik af præsten eller af de forhold, han havde levet og virket under, men derimod nogle indviklede familieforhold.

Den almindelige opfattelse af ortodoksien har af eftertiden været ret hård, man interesserede sig for den rette lære og ikke for det frelsende og trøstende ord – prædiken blev til læreforedrag. Menigmand på landet har forsåvidt været vanskeligt stillet, for man kunne normalt ikke læse, eller i det mindste har det kun været få. Vi hører om skolen i Bylderup for drenge fra slutningen af 16. årh.⁶⁵ og i 1710 er der fem skoler i sognet, men det oplyses om Burkal⁶⁶ skole, at der kun går 6-7 børn i skole. Udover den opbyggelse og kristelige oplæring, som man har fået i kirkerne, har det været begrænset, hvad den enkelte ved egen læsning kunne hente i andagtslitteraturen, for de fleste kunne sikkert ikke læse. Hvilken andagtslitteratur, der er benyttet i sognet i det 17. årh., er naturligvis vanskeligt at fastslå. Medens jeg var i sognet, fandt jeg intet så gammelt, men dog en bibel fra 1675, der af en sogneboer var foræret til præstegården, ligeledes har jeg i Møgeltønder set en bibel fra 1670. Begge disse bibler er på tysk. Christian IV's danske bibel fra 1633 anskaffede man til kirken i 1699, hvilket stemmer med andre oplysninger om, at gudstjenesten var dansk i sognet på den tid. Naturligvis kan man sige, at bibelen hører til andagtslitteraturen, og at den er brugt ved den daglige husandagt, men den egentlige andagtslitteratur er vel prædikensamlingerne (postillerne) og salmebogen. Hvorvidt Luther og Arndt har været udbredt, ved jeg ikke, men jeg fik foræret en bog indeholdende to prædikensamlinger fra det 16. årh. – nemlig Adam Døgens »Katekismus Mælk ...« – første gang udgivet i 1643 (mit eksemplar er trykt i 1702), samt 58 prædikener af Herman Beckern, der er udgivet første gang 1684 af Herman Schuckmann efter forfatterens død. Den første prædiken er holdt i 1669. Begge bøger er på tysk og ret velbevarede.⁶⁷ Bogen kan være kommet langt senere til landsdelen, og man kan intet fastslå ud fra en tilfældig bog, men den kan altså have været i brug.

Der blev udgivet en del salmesamlinger i denne tid, de fleste af ret ringe kvalitet, men netop det, at de er udgivet, viser et behov. Jeg fandt ingen i sognet, men man kan jo også sige, at en god anbefaling for en bog er, at den bliver slidt op. Så vidt man ved, havde man ikke en kirkesalmebog omkring år 1700, men man sang de salmer, man kunne udenad, og denne salmesang var dansk.⁶⁸ Christian Amders efterfulgte i 1687 sin far, Andreas, som præst i sognet, og i hans tid omkring 1717 udkom den såkaldte Varnæssalmebog, der synes at have en vis forbindelse også til Burkal.⁶⁹ Udgiveren er fra nabosognet Bylderup, og præsterne i Slogs Herred menes at være blevet præsentes-

Et udvalg af det gamle præstebibliotek. Foto: Vestkysten omkring 1965.

teret for salmebogen, inden den er udgivet. Hvordan Amders har stillet sig til sagen, får vi ingen besked om, men nogle år før har han i en indberetning skrevet: »Her i sognet synges der på dansk – og der anskaffes en hel del salmebøger – alt som folk har råd til.« Vi får lidt af et indblik i Burkal Sogn, medens Christian Amders er præst der fra 1687 til 1725, altså i 38 år. I 1710 blev der fra »den høje kommission i Tønder«⁷⁰ udsendt et spørgeskema til præsterne på 65 spørgsmål, og Chr. Amders har besvaret de fleste af dem. Dette vigtige dokument har lærer Leick, Lydersholm, fremdraget for Burkals vedkommende, men man kender det tilsvarende fra andre sogne i landsdelen. Der ligger meget stof gemt i disse indberetninger, og mig bekendt er det aldrig udnyttet af forskningen som helhed. Der fortælles om ansættelsesforhold,⁷¹ om aflønning, om eksamen, om studiested, om landsbyernes antal, om kirkebygningens tilstand, om præstegården, om skolen og om fattigfolk og så videre.

Spørgsmål 60 lyder sådan: På hvilken måde sørges der for de fattige – og om der findes en fattiggård? Amders svarer: »Da der ingen ordening er truffet for de mange tiggere, og sognet ikke underholder sine egne fattige, så løber også vore fattige i og udenfor sognet for at skaffe sig det daglige brød.«

Hvordan Christian Amders ellers har passet sit embede og prædiken er ikke godt at vide. I en beretning, der er indført i kirkens regn-

skabsbog for 1722 berettes, hvordan en mand, der havde både sin kone og hendes søster i huset, levede sammen med begge kvinderne, og de blev gravide begge to. Søsteren fødte først, og for at skjule utugten lod konen som om, det var hendes barn. Præsten kom og døbte dette barn, og alt var i skønneste orden, men da konen stod op af »barselsengen«, kunne folk jo ikke undgå at se, at hun stadig var gravid. Det endte med, at manden og søsteren flygtede. Begivenheden fandt sted i Lund, og det har sikkert givet anledning til megen snak og rysten på hovedet.

Af det præstebibliotek, der fandtes i præstegården, er der tre bind, som er anskaffet, medens Christian Amders var præst. To bind af Hieronymus Weller og Christian IV's danske bibel.

Christian Amders dør 1725 på sin fødselsdag den 23. december. Med ham endte ortodoksiens tid i Burkal Sogn, og den frembrydende pietisme får et solidt tag i sognets befolkning. Den skulle vise sig levedygtig i over 200 år.

Inden vi kommer til dette spændende afsnit af sognets historie, er der to begivenheder, der må omtales, selv om de måske ikke lige med det samme er så tydelige i sognets hverdag. I 1665 indviedes det nye universitet i Kiel, det fik navnet Christian Albrecht Universitet, opkaldt efter hertugen. I 1666 blev der udgivet et skrift om indvielsen, og denne bog skulle alle sognene i hertugdømmet købe. *Inauguratio Christiana Albertina* hed bogen, og den har også været i Burkals præstebibliotek, men er forsvundet. Dette universitet er altid blevet anset som danskhedens arvefjende i Sønderjylland. Givet er det, at tyskheden dér har haft gode kår og har fået næring. Alle de hertugelige præster skulle have studeret der,⁷² og Christian Amders angiver da også, at han har studeret der i tre år.

1721 er et andet vigtigt årstal, hvor hele Slesvig blev samlet under den danske konge. Det betyder blandt andet for kirken, at den nu går over til kongen, hvor den før hørte under hertugen på Gottorp, men administrativt blev hertugdømmet ikke indlemmet i kongeriget, så det stadig blev ved at indtage en særstilling, og sprogmæssigt vedblivende blev regeret på tysk.

Pietismen og herrnhuterne

Blandt de bøger, jeg indsamlede i sognet, var også Henrik Müllers *Evangeliske Hierte-Speyl* 19. oplag trykt 1785 i København⁷³ – altså en

bog på dansk, men de slægtsnotater, der er vedføjede foran i bogen, er alle på tysk. Denne andagtsbog, hvis forfatter døde 1675 i Rostock, var en af banebryderne for den pietisme, der nu var ved at trænge frem.⁷⁴ Slår man op i denne bog, er man ikke længe om at se, at der her er en hel anden tone end i ortodoksiens prædiken, mere følelsesbetonet, mere inderlig, selv om den er skrevet midt i den ortodokse tid. Hvor udbredt »Hjerte Spejlet« har været, ved jeg ikke, men når den nåede 19. oplag, må den have været udbredt over det ganske land.⁷⁵

Det synes, som om det er den unge Enevold Ewald, en søn af præsten i Højst, der har introduceret bevægelsen i Slogs Herred. Han kom hjem til sin fader i 1718 og var helt optaget af det, han havde mødt i Jena. I 1727 kaldtes han til København, som leder af Vajsenhuset. Denne Ewald havde en vis tilknytning til Burkal, idet lærer Prætorius i Burkal var søn af den tidligere præst i Højst og i familie med Enevold Ewalds far, der var præst dér fra 1702 til 1732.

Skal man tro den pietistisk farvede lægprædikant og forfatter Jonas Brodersen,⁷⁶ så har der allerede været en kreds af vakte i selve Burkal omkring 1720, hvor degnen Prætorius har været blandt de ledende. I 1741 er der kommet en ny degn i degneboligen, Paul Asmussen, der er gift med Prætorius' datter, og den gamle degn bor der stadig, men som aftægtsmand. Denne Paul Asmussen havde været hos Nikolai Brorson i Bedsted en tid, men først nu omkring 1741 når han frem til en omvendelse efter det pietistiske mønster. På den tid var der vakte over næsten hele sognet.

Andreas Christian Amders efterfølger i 1726 sin far som præst i sognet og bliver den tredie i denne slægt, som har dette embede. I næsten 100 år fra 1651 og til 1749 sidder far, søn og sønnesøn som præster i uafbrudt række. Slægten Amders er beskrevet eller rettere optegnet af den kendte personalhistoriker O.H. Møller, Flensborg.⁷⁷ Det, at søn følger far i embedet, ser man ofte på den tid. Det har sikkert været praktisk, blandt andet fordi præstegården delvis ejedes af præsten selv, og når sønnen overtog embedet, kunne handelen sikkert ordnes enklere, end når man skulle til at handle med en fremmed. Tit var det også sådan, at en ung præst måtte overtage ikke alene embede og præstegård, men også den afdøde præsts gamle enke, ja, som oftest giftede han sig med hende.

Vi hører ikke ret meget til A.Chr. Amders i hans første år som præst i sognet. Han har sikkert haft travlt med sit landbrug ligesom

de andre bønder. I Tønder Amts Jordebog for 1712 står der om Nolde: »Efter at opstemningen af vandet på engene ved hjælp af stemmeværker er blevet opfundet og indrettet, har landsbyen taget synligt til og er kommet i bedre stand«. ⁷⁸ Engene havde stor betydning for bønderne, og udskiftningen mellem bønderne begynder allerede på dette tidspunkt i Sønderjylland. Så tidligt som i 1713 begynder man at dele engene imellem sig i Hostrup Sogn, ⁷⁹ altså at gå bort fra den gamle fællesdrift. Det ser ud til, at man i Lund udskiftede engene i 1757 og agerjorden i 1768, ⁸⁰ medens man skiftede i Rends allerede i 1741. ⁸¹

Omkring 1742 kom den vækkelse, der finder sted i sognet, også til præstegården, og Amders kom med i kredsen af pietistiske præster i landsdelen.

Man kan vist godt sige, at året 1742 er af skelsættende betydning for det kirkelige liv i Burkal Sogn, idet der i Burkal præstegård dette år den 3. juli blev afholdt et præstekonvent, ⁸² hvor man ligesom bekender kulør. Burkalpræsten sammen med præsterne fra Stepping, Humtrup og Ladelund er klart pietistisk-herrnhutiske og skiller sig snart ud fra de andre præster i konventet og danner deres eget konvent. Fra 1742 er kirken i Burkal et vigtigt centrum for vækkelsen i Midtslesvig. Det, der begyndte med Amders eller de små kredse i sognet, bliver nu fremherskende i sognets menighedsliv i mange år frem i tiden.

Jonas Brodersens bog *Fra gamle dage*, der udkom i 1912, er meget lærerig, fordi forfatteren har arbejdet med det værdifulde arkivmateriale, der er gemt i Brødremenighedens arkiver i Christansfeld. ⁸³ Bogen er ensidig, og man skal læse den med kritik, men den fortæller nok alligevel noget væsentligt om disse bevægede vækkelsesår, der begyndte med pietismen og fortsatte i herrnhuternes ihærdige arbejde.

Det ser ud til, at den begyndende pietisme, som vi møder i landsdelen i begyndelsen af 1700-tallet, efterhånden opluges og går hånd i hånd med brødremenigheden. Der er efterhånden arbejdet en del med dette stof, men umiddelbart synes det, at brødremenigheden helt fra Zinzendorfs rejse til København i 1731 bevidst har prøvet at knytte til – infiltrere om man vil – hos de pietistisk vakte.

Læser man Brodersens bog kritikløst, får man let det indtryk, at hele Burkal Sogn er vakt, men det er en overdrivelse. Vi har en anden kilde til belysning af tiden. *Geschichte der Diaspora in Dänemark und Norwegen*, det er: »En kort historisk beretning om Guds værks begyn-

delse og fremgang i de øvrige danske lande i det hele« af Ev. Rantzau, 1771. Fr. Schrøder har i *Sønderjydske Aarbøger* 1939 fremdraget Rantzaus værk for Sønderjyllands vedkommende, og her er også en kort beretning om Burkal Sogn.⁸⁴ I 1745 tog søskendeparret Zeidler ophold i sognet og arbejdede for Brødremenigheden, og i 1769, da Peter Petersen var præst, var der 35 vakte sjæle. Det er trods alt kun en lille del af sognets befolkning.

Højdepunktet nås først nogle år senere. Omkring 1781 er man nået op på cirka 200. Fra den tid stammer udtrykket »Burkal var en Guds have, hvor det udstrøede Guds ord voksede og stod i yndig flor«. Disse ord, der næsten er blevet et slagord for sognet, er skrevet af Peter Petersens svigerdatter.⁸⁵ Der går stadig ry om denne Peter Petersen. I sognets bevidsthed står han som den store præst, der fik det hele til at blomstre, som en profet er han mindet. Som prædikant forstod han at gribe tilhørerne. Der er næppe tvivl om, at han ville føles temmelig vidtløftig og svulmende i dag. Brodersen fortæller, hvordan han i konfirmandtimerne kunne ligge på knæ sammen med alle konfirmanderne og bede om deres sjæles frelse. Den dag i dag går der ry af hans evne til at profetere om fremtiden. Han forudsagde blandt andet sin egen død.⁸⁶ Han var præst i sognet 1750-89, født i Sønderborg og søn af en farver.

Det er en næsten enig bedømmelse, man møder om Peter Petersen, og et mindedigt om ham på 38 vers findes endnu i sognet. Det begynder således: »Hvor levende han var af lammets blod opflammet ...« og tilsyneladende er det genoptrykt for ikke ret mange år siden, for det eksemplar, jeg fik foræret, var ikke gammelt, og det er dog næsten 200 år siden P. Petersen døde. Der er dog den tilføjelse at gøre til dette mindedigt, at det oprindeligt var skrevet til pastor Friedrich Boye og var på 58 vers, men man har altså ment, at de 38 af versene kunne passe på pastor Pedersen.⁸⁷ Brødremenighedsmedarbejderen Kastenhuber kalder ham »confus« i sin dagbog,⁸⁸ hvad der så end menes med det. Sikkert er det, at taler mindet længe nok smukt om en mand, så kender man til sidst kun det smukke. Peter Petersen fortjener uden tvivl denne ros, selv om den virkelige historie altid er lidt anderledes.

Efterfølgeren Andreas Prætorius kom fra Hellevad og fulgte helt i forgængerens spor. Han døde i oktober 1801. I et brev til brødremenighedspræsten Briant i Christiansfeld siger han, at ikke én eneste af de ham bekendte yngre præster, der har studeret i Kiel, tror på Kristi guddom.⁸⁹ Det vidner om rationalismens fremtrængen og er begyn-

delsen til en anden tone i det kirkelige liv også i Sønderjylland. Med Prætorius uddør vækkelsen i Burkal Sogn, og i de næste 75 år forsvinder den gamle herrnhutisk pietistiske bevægelse langsomt.

Inden vi forlader det 18. årh. med dens rige åndelige røre, skal vi se lidt på de ydre omstændigheder. I sydsiden af kirkens kor hænger en tavle med et navnetræk af Frederik V. I 1781 hænger den i kirkens skib⁹⁰ og må være ophængt ikke så længe efter 1762, idet den måske er tænkt som en tak til kongen, fordi man undgik en truende krig mod Rusland. I korthed er forholdet det, at en gottorpsk hertug var kommet på tronen i Rusland, og nu da man endelig havde magt til at revse det Danmark, som havde tilrevet sig magten i Slesvig, skulle landet udslettes ved hjælp af den russiske hær. Den danske konge rustede og samlede en hær på 71.000 mand ved grænsen, men inden kampen begyndte, blev den russiske czar dog styrtet og krigen undgået.

Hvordan de økonomiske kår er i sognet, fremgår ikke særlig tydeligt af de kilder, der er mig tilgængelige, men ved en indsamling til et tårn omkring 1792 ser det ud til, at der er cirka 90 husstande, der skriver sig for et beløb på 345 mark. Pastor Prætorius skriver til amtmanden, at det vel ikke er en stor sum, men der er ikke mange velhavende, så man skal påskønne viljen til dåd. Det væsentligste for en del af befolkningen har været den indre fred, det indre lys, og man har foragtet den ydre pragt.⁹¹

Rationalismen

Den ny tid kommer til Burkal med én af dens egne børn. En søn af den første pastor Petersen, som også hedder Peter Petersen, får af en eller anden grund embedet efter Prætorius. Det kunne synes mærkeligt, at denne mand skulle have dette embede, for han var alt andet end from og slet ikke af samme observans som sine to forgængere. Der siges om ham, at han var drikfældig, at han kunne komme mere eller mindre beruset i kirke lige fra drikkegilder i Tønder. Det fortælles, at han hjemme i præstegården havde en slags elskerinde. Lige så højt som man har skattet faderen, lige så ringe agter man sønnen. Bedømmelsen af ham synes også ret samstemmig. Det er ikke alene herrnhuterne, der foragter ham. Pastor Koch, der i 1858 skriver et forsvarsskrift for de danske præster i *Dannevirke*, kender tilsyneladende også alle de dårlige sider hos pastor Petersen II. »Han ... stod i et

Præstegårdens beboelse med stråtag og beplantning midt på gårdspladsen. Stuehuset blev bygget omkring 1840. Der er senere lagt fast tag på huset. Foto i privateje.

så slet sædeligt rygte, at jeg kun kan ønske, at han må have været bedre end hans rygte.«⁹²

Når pastor Petersen, der er rationalist og i direkte modsætning til pietisterne, får embedet, så kunne det skyldes, at de fromme i sognet håbede på, at det skulle gå ham ligesom faderen, der også kom som en vantro præst efter deres begreber, men det kunne jo også skyldes, at der var en stor del af sognets befolkning, der ønskede andre toner fra præstegården. Der har aldrig i Burkal Sogn været et flertal af de omvendte, hvis man bruger deres egen terminologi.

Et lille lyspunkt i omtalen af pastor Petersen finder vi dog, idet han er den første, der i Sønderjylland får opført et kombineret fattig- og arbejds hus i 1815.⁹³ Tilsyneladende kender man ikke ret meget til husets drift i de første år, men huset var dog et vidnesbyrd om, at også denne præst ville noget. Vi erindrere, hvordan pastor Amders i 1710 klager over, at man intet gør for de fattige, der løber rundt og tigger alle vegne. I pastor Petersens tid går det tilbage for herrnhuterne, men de små kredse eksisterer i nogle år endnu og lægprædikanterne arbejder stadig i sognet.

Pastor Petersen dør 1830, og samme år overtager pastor Hans Paulsen Beyer embedet. Beyer er fra Bylderup Sogn og var fra 1813 præst i Karlum, men fra 1830 til sin død 1837 sogneprest i det forhen så levende Burkal. Pastor Koch skriver om ham: »Han var bekendt for

sin krasse rationalisme, hans huslige liv var til forargelse, og han stod ikke at omgås folk.« Særlig venlig er denne karakteristik ikke, men andre var ikke mig tilgængelige.⁹⁴

Den næste i rækken er Johannes Peter Gotthilf Claudius, der er sognets præst fra 1838 til 1848. Han var fra Angel og havde været præst forskellige steder, inden han kom til Burkal. Forøvrigt er han sønnesøn af den bekendte digter Matthias Claudius. Fra pastor Kochs omtalte stridsskrift får vi at vide, at Claudius nok var en lidt fordringsfuld herre, fordi han krævede præsteboligen ombygget og ændret fra en beskeden præstebolig til et herskabshus. Nu er det et stridsskrift Koch har skrevet, derfor skal man nok ikke lægge alt for meget deri, men alligevel er det slemt nok, hvad han skriver om Claudius: »Det var fra året 1840 kirkegangen begyndte at tage af i Burkal Sogn, da afdøde pastor Claudius ved Visitatoriets og Regeringens hjælp tvang sognet til at nedrive den bedste af præstegårdens bygninger, stuehuset, og i dets sted opføre et andet i stor stil; det kom endog til proces i den anledning, og mange gav deres, som mig synes, ikke ubillige harme luft ved at pukke på, at præsten nok selv i tidens længde skulle komme til at betale det meste af de overflødige udgifter, han nu forårsagede dem.«⁹⁵

Claudius stiftede vistnok også en landøkonomisk forening, men tilsyneladende var det også i hans tid, at de herrnhutiske forsamlinger ophørte, og rejseprædikanterne forlod sognet. Det er ikke helt let at fatte, hvordan det kan gå til, at de åndelige bevægelser i et sogn sådan kan ligesom gå under jorden, som det tilsyneladende er tilfældet i de følgende 50 år i Burkal Sogn.

Claudius dør i skæbneåret 1848. Hvordan forholdene var i Burkal under Treårskrigen, foreligger der ikke meget om, men hvis stemningen har svaret til det pastor Claudius stod for, så har man været ret tyskpåvirkede. Forholdene i Tønder er belyst,⁹⁶ og der stod man næsten udelt på oprørernes side. Da man skulle vælge ny præst blev det også en tysksindet, nemlig præsten i Bylderup pastor Peter Christiansen Schmidt, der overtog embedet i Burkal i 1849. Hans optræden i sognet blev dog af kort varighed, for han måtte rejse allerede i 1850, da danskerne var kommet til magten. Han kom til Skodborg og døde først i 1875. I Skodborg hører vi om ham, at han ved den tyske sejr i 1864 holder takkegudstjeneste i kirken og lader afsynge: »O store Gud vi love dig«.⁹⁷

Tiden mellem de to krige

En rigsgrænse er en underlig ustabil ting. I geografi og historie kan man følge udviklingen som en streg, der flyttes frem og tilbage, men for de mennesker, der lever i nærheden af den bevægelige streg, må det blive til sær og mærkelig skæbne. Selv om folkesproget tilsyneladende har været dansk hos store dele af sognets befolkning, så har kirke og skole nok været ret så tyske i sprog og tanke, men i 1850 vender bøtten. Med sognets nye præst pastor Johannes Georg Elias Koch/Kok møder vi vel en af de første præster, der er kandidat fra Københavns Universitet, de fleste var hidtil kommet fra tyske universiteter eller fra Kiel.

Her er ikke stedet, hvor historien om pastor Kok skal skrives, men det er givet, at han er af de betydeligste præster, der har haft embede i dette sogn. Vi er også så heldige, at vi ligefrem kan gå stille ind på en af stolene i kirken og ligesom høre hans forkyndelse, fordi han efter sin fordrivelse udgav en prædikensamling,⁹⁸ hvor også nogle af hans egne prædikener findes. Efter den rationalistiske periode i sognet med præsterne Peter Petersen (II) og Claudius er han den første til at lade andre toner lyde fra prædikestolen. Det ser også ud til af beretningerne, at han har formået at få folk til at søge kirken igen, selv om der vel aldrig har været helt tomt på bænkerne. Således beretter han selv, at der ved en gudstjeneste i høstens tid kun var 70 i kirke, og at det var et ret lavt tal.⁹⁹ Det er også givet, at han trods sin ubestridelige danskhed havde en vis popularitet, for hans billede var at finde i mangt et hjem.¹⁰⁰ I det i 1966 nedlagte forsamlingshus i Bylderup-Bov hang der også et billede af ham, det er nu i præstegården. Bernhard Hansen skriver i sine optegnelser, at pastor Kok var det fine bymenneske, der ikke rigtig forstod at få indgang hos den landlige befolkning, hvorimod den tyske efterfølger pastor Grauer forstod bønderne. Bernhard Hansen siger: »Det var en af de mange fejl fra dansk side mod os slesvigere, at man ikke sendte os de rette mænd«. ¹⁰¹ Det er en hård dom over et styre, som netop med en mand som pastor Kok ønskede at gøre det godt. Men det kan også ses fra en anden side, således skriver Claus Eskildsen: »Gamle tysksindede folk fra sognet, som jeg har spurgt, forsikrer iøvrigt, at pastor Kok var meget vellidt.«¹⁰²

Der går flere beretninger om Kok, således forærede han sin kane til en tysksindet mand efter sin bortrejse, fordi denne mand som kir-

Johannes Kock eller Kok, sognepræst i Burkal 1851-1864. Foto i privateje.

keværge havde hjulpet ham med at afhænde nogle af hans ejendele, som han ikke kunne få med ved sin hurtige bortrejse. Ligeledes fortælles det, at han sendte 54 mark ned til nogle mænd i Lund, der havde fået en bøde på denne størrelse, fordi de havde demonstreret for Danmark.

Præstegården, der i 1840 betegnes som »alt und zum Theil sehr schlecht« af H.N.A. Jensen,¹⁰³ ombygges som vi har set ovenfor for stuehusets vedkommende af Claudius i 1840, medens Kok nedriver de tre daværende udlænger og lader opføre to nye udlænger i 1855.¹⁰⁴ Den østlige står endnu ligesom stuehuset, medens den vestlige længe blev nedrevet omkring 1960. Desværre har man nok ikke noget bil-

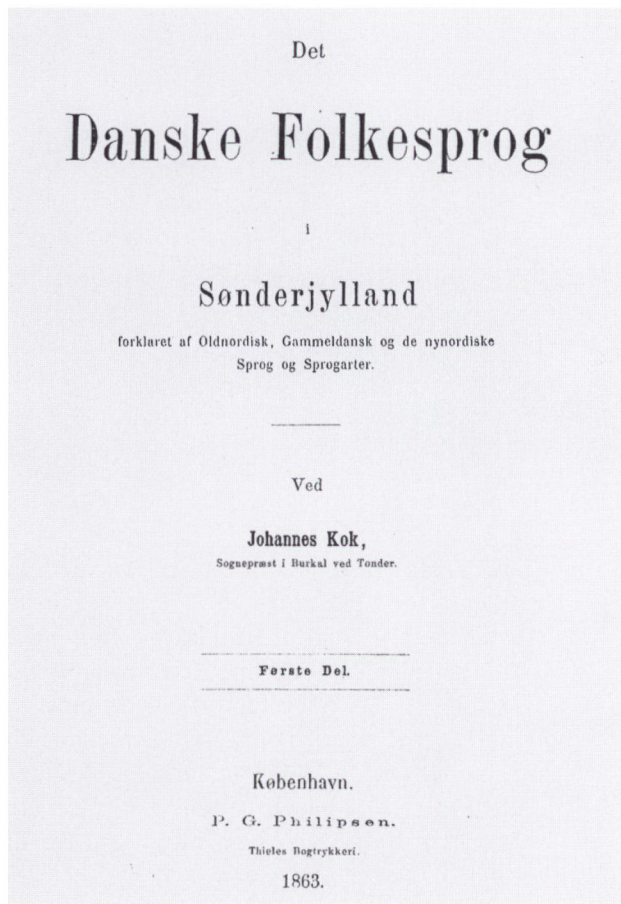

Præstegården med den nu nedrevne vestlænge. Foto i privateje.

lede af den gamle præstegård, som den så ud i Claudius' tid, selv om vi har en beskrivelse i en inventarfortegnelse fra 1872.¹⁰⁵

For pastor Kok var præstetjenesten ikke alene kirken, men også skolen. Som den kloge mand, han var, så ved han, at skal man opnå noget, så skal man begynde med børnene, og han opnår da også at få sat skik på skolevæsenet i sognet. Man havde vist knap nok en dansk læsebog, og religion var det eneste, hvor der virkelig blev undervist på en forsvarlig måde. Pastor Kok gjorde et stort arbejde, både for at få de nødvendige bøger til undervisningen, men også for at finde de rette lærerkræfter.¹⁰⁶

Befolkningens oplysning lå ham stærkt på sinde, og han tænkte ikke alene på børneskolen. Han syslede i nogle år med tanken om at oprette en slags folkehøjskole i Hostrup, da dette sogn havde et af de rigeste degnekald i Slesvig, men han nåede ikke at få tanken realiseret.¹⁰⁷ Allerede i 1855 mener han selv, at han er færdig med sit opbygningsarbejde i skolen og vel dels også i kirken, og han ønsker at blive forflyttet, men bliver det ikke. I stedet for tager han så fat på at studere det sønderjyske folkesprog, og her nåede han langt. Han var en begavet sprogforsker, og selv om hans værk i dag vel er forældet, så er materialet, han indsamlede, værdifuldt. I 1863 kan han udgive: *Det danske Folkesprog i Sønderjylland første del*. Denne bog indeholder en lang indledning på 65 sider, en sønderjysk sproglære på næsten 200 sider, samt en ordbog på 230 sider. Der ligger meget arbejde i denne

Titelblad til første del af pastor Johannes Koks hovedværk »Det Danske Folkesprog i Sønderjylland« (1863).

bog, men selv om den er videnskabelig, så er der ingen tvivl om, at det er et arbejde, der på enhver måde forfægter forfatterens nationale indstilling. Anden del af værket nåede han ikke at fuldføre i Burkal, men det udkom senere, det indeholdt person- og stednavne, samt sønderjyske ordsprog.

Også på anden måde gjorde han sig bemærket som forfatter. Vi har tidligere omtalt *Bidrag til Bedømmelsen af den kirkelige Tilstand i Nordslesvig før og nu* fra 1858. Ligeledes skrev han i *Slesvigske Provindsialefterretninger* for 1860 en artikel om »Den mellemslesvigske Slette«, hvor sæd og skik især i Burkal Sogn på hans tid beskrives. Han var en betydelig mand, hvorfor han da også måtte forsvare sig mod for-

skellige angreb fra tysk side, som hans lille bog, *Bidrag*, vidner om. Det er da heller ikke underligt, at han var en af de første danske, der måtte forlade landet, da preusserne havde vundet krigen i 1864.¹⁰⁸ Den menighed, som havde søgt kirken i stort tal, vel til dels de samme mennesker, som havde fulgt præstens bibellæsninger i skolerne, hvilket den flittige mand også fik tid til, og de folk, som havde fortalt og fortalt til præsten på deres bedste og uforfalskede sønderjysk. Den mand, hvis billede hang på manganen en væg i hjemmene i Burkal Sogn – han blev afskediget 29. april og rejste 8. maj, og udenfor hans vinduer brølede ungdommen: »Du skal nu væk du sorte kok, nu har du galet længe nok«. Bernhard Hansen bemærker hertil: »Kun Philip Bucka, Vestergaard, en stram tysker for resten, forbød sine sønner på det strengeste at deltage i disse bøllestreger, og de adlød. Hans Bucka har selv fortalt mig det«. ¹⁰⁹ En anden Philip Bucka på den samme gård havde den samme indstilling i en anden vanskelig situation. Da det 3. rige blæste sin kolde ånde på Sønderjylland fra 1938-45 kom der aldrig et billede af Hitler i hans hjem, det har hans søn fortalt mig.

Om Kok skal der kun tilføjes her: Da Kok måtte flygte, nåede han ikke at få sine dannebrogsgflag med, men en familie i Burkal tog dem ned og gemte dem. Da den første danske præst efter Kok kom til Burkal i 1940, nemlig pastor Høgel, kom en af efterkommerne af hin familie og overlod præsten et lille flag. Det var resterne af Koks to flag, som de havde syet sammen til et. Det skal tilføjes, at familien, der havde gemt flagene, nærmest var tysksindede. Sådant er grænselandet også. Dette lille flag ligger endnu i præstegården. Lå der i det mindste i min tid.

Udlændigheden

Det lykkedes ikke danskerne fra 1850 til 1864 at gøre Sønderjylland dansk, men det synes næsten at være lykkedes for tyskerne fra 1864 til 1920 at gøre landet tysk. Tyskerne havde også 56 år til det, hvor danskerne måtte nøjes med 14. Ved rigsdagsvalget i 1898 blev der afgivet ialt 18 danske stemmer fra hele sognet.¹¹⁰ Det var også bunden. Det er vanskeligt at få virkeligt hold på forholdet mellem dansk og tysk. Der er sagt mange ord om den sag, men det er nok rigtigt, at sproget i Burkal Sogn har været dansk altid. Det er sikkert også rigtigt, at det først er omkring 1848, spørgsmålet bliver et problem.

Givet er det, at hertuger og konger ikke før 1850 virkelig har ført en dansk politik på det sproglige område, for da brød nationalitetstanken for alvor frem på vore breddegrader.

Som vi har set, var pastor Kok én af dem, der på skolens område kæmpede for det danske sprog. I kirken var gudstjenesten dansk og havde nok altid været det, selv om man kan finde det mærkeligt, hvordan tyskuddannede og tysksprogede præster kunne håndtere det danske sprog.

Selv om det blev en hård tid for danskheden i Sønderjylland med den tyske infiltration i de 56 år, så erfarer vi dog det mærkelige og vel egentlig tiltalende, at man ikke på noget tidspunkt virkelig ændrede kirkesproget. Dansk vedblev i hele perioden at være kirkesproget i Burkal kirke. I 1903 var der 16 tyske gudstjenester om året, og det var samme antal, som i årene efter 1945 og endnu i 1967. Selve det politiske spil skal ikke behandles her, men danskheden i sognet har sikkert ikke været særlig rodfæstet. Det er jo nok en kendsgerning, at der skulle en tabt krig til for at få stemmetallet ved genforeningen op på 51% danske stemmer.

Der kan være grund til et øjeblik under omtalen af sprog og nationalitet at standse og spørge, om kirke og kristendom har haft nogen betydning i dette spørgsmål. Det er blevet sagt, at herrnhuterne har været med til at fortyske sognet i det 19. århundrede. I Christiansfeld holdt man kostskole fra 1775 til 1891, og her kom også enkelte børn fra Burkal. Dog kom der i de 116 år fra Burkal Sogn kun seks drenge, hvoraf de tre var fra brødremissionerfolk, der arbejdede i sognet, og 11 piger, den ene var pastor Grauers datter.¹¹¹ Når det siges, at det er denne kostskole, der har fortysket sognet, så er det urigtigt. Det var en international skole, hvor børn og unge fra hele kloden mødtes. Ser man elevfortegnelsen igennem, ser man som ovenfor er anført, hvor få der er fra Burkal, og flere af dem er børn af de brødremissionærer, der bor i sognet, men kommet ude fra. Forøvrigt har brødremissionerheden mistet sin betydning i sognet omkring 1848, da nationalitetkampen begynder. Herrnhutismen er en tysk bevægelse, det kan ikke skjules og blev det vel heller ikke, men hvor megen nationalisme, der var i denne bevægelse, er nok svært at bedømme.¹¹² De nationale kirker siden 1850 både på dansk og tysk side er mange gange mere pågående i national henseende end herrnhuterne og pietisterne og Luthersk Missionsforening.

Den første præst efter Kok blev herrnhuteren Ahrendt Detlev Grau-

er. Han var nok på mange måder en modsætning til Kok ikke alene i national henseende. Grauer var fra 1848-50 præst i Moltrup, men blev ligesom Schmidt i Burkal afskediget af danskerne på grund af sin tyskhed. I den danske tid fra 1850 til 1864 var han huslærer i sit hjem-sogn Rise, men med den tyske sejr i 1864 og pastor Koks afsked, stod Grauer parat til at genoptage sit gamle hverv. Han prædikede første gang i juli 1864 i kirken, hans tekst var Rom. 8.18-23 (også vi selv ... også vi sukker ved os selv, idet vi venter på barnekår).¹¹³ Det har sikkert været en prædiken, hvori han fik luft for de mange år borte fra prædikestolen. Forøvrigt fortælles det om ham, at han var god til at snakke med folk, desuden at han var dygtig til at handle med stude.¹¹⁴ Hvordan hans præstetjeneste som sådan ellers har været, ved jeg ikke meget om, men det er givet, at han var lige så tysk, som Kok var dansk. Han var enkemand, da han kom til sognet, han døde i 1873 og blev begravet på kirkegården, men hans grav er sløjft nu.

Det var i pastor Grauers tid, Emil Hansen fødtes i Nolde den 7. september 1867. Der er det pudsige, at Grauer skrev den 21. i stedet for den 7. I sin selvbiografi, *Mein Eigenes Leben*, giver Emil Nolde en interessant skildring af forholdene i sognet i sin drengetid, og fortæller både om skole og kirke og dagligliv. Han skiftede Hansen ud med landsbynavnet Nolde.

Grauers efterfølger i Burkal præstegård er Johannes J.A. Momsen 1873-1905, også han døde i embedet og blev begravet på Burkal kirkegård. Han var vistnok et dannet og fint menneske, men også han var tysk. »I pastoren traf jeg en klog og dannet mand, fin og formfuldendt i hele sin optræden, han var gammel der på egnen og talte det danske skriftsprog som en af kongerigets præster ... og dog lå der noget i det kloge blik, der tydeligt viste, hvad side han hørte til« (den tyske). Sådan skriver J.B. Høyer i 1903, da han møder pastor Momsen på en rejse til egnene der.¹¹⁵

Uden tvivl har Momsen været af en lidt anden støbning end Grauer. I en prædikensamling: *Fredens Vei*, 1898,¹¹⁶ finder vi tre prædikener af Momsen. Det er prædikener holdt over frie tekster, og vi møder en gedigen, men lidt langstrakt opbyggelighed, uden nogen skelen til den nye bibelkritik. Ved en tilfældighed fik jeg foræret en håndskrevet bog, som en af Momsens konfirmander har skrevet i 1894 under sin konfirmandforberedelse. Det er en overordentlig flid, omhu og akkuratse, som drengen Hans Peter Toft fra Kværnholt har udvist. Sirligt og fint er der skrevet om konfirmation, dåb, nadver, trosbekendelse,

de ti bud og Fader Vor. Det meste er gedigent katekismusstof, det man bemærker er en ret fyldig gennemgang af første artikel i trosbekendelsen, som man har brugt hele december måned til, og det fylder ti sider i drengens bog. Undervisningen har været fra 5.11.1894 til 3.4.1895, og der er skrevet 104 sider i bogen. Om det er referat af præstens gennemgang eller diktat, kan jeg ikke se, men formuleringen er sådan, at det næppe kan være drengens egne ord, så har han i det mindste været meget dygtig. Momsen har rettet eller gennemset nogle af stykkerne og bemærket, snart »recht gut« snart »sehr gut«. ¹¹⁷

Luthersk Missionsforening

I Momsens tid sker der det i sognet, at den gamle vækkelse dukker frem igen. Der er sagt meget om, at vækkelserne har været med til at fortyske sognet, især gennem herrnhuterne, men den vækkelse, der nu langsomt begynder at røre på sig, kommer fra Danmark og er dansksproget. Det er Bornholmerne eller Luthersk Missionsforening, der skaber et begyndende religiøst røre.

Arbejdsmanden Hans Pedersen Nielsen fra Ballum havde allerede i en del år været vakt, og han havde arbejdet som en slags lægprædikant sammen med bysbarnet Hans Poulsen. Hans Pedersen, som han kaldtes, var fortsat som arbejdsmand i tørvemoser og lign. I 1880 stiftes »Luthersk Missionsforening for Vestslesvig«, og H.P. Nielsen gik ind i dette arbejde, selv om han i begyndelsen var mest påvirket af Indre Mission. Vi må huske, at Sønderjylland er under tysk styre, derfor er forbindelsen til Danmark vanskeligere, ellers skulle man jo synes, at det havde været lige så nærliggende, at det blev Indre Mission, der havde taget opgaven op. I 1881 bliver H.P. Nielsen kolportør og opgiver således sit borgerlige erhverv, og samme år kommer han i forbindelse med Andreas Nissen, Lydersholm, der fra Danmark var påvirket af Luthersk Missionsforening. Det ser dog ud til, at det bliver i Rends H.P. Nielsen får fodfæste, og at det begynder herfra. ¹¹⁸

Nogen rolig og stille udvikling bliver det dog ikke til, for allerede omkring 1888 opstår der en splittelse i foreningen, der sætter sig spor også i Rends. Sønderjyden Chr. Bau sammen med en boghandler H.A. Jensen vender sig mod en af Luthersk Missionsforenings hovedmænd Chr. Møller og hævder, at han bandt samvittighederne i stedet for at frigøre dem. Det resulterer i en deling og oprettelsen af »Evangelisk Luthersk Missionsforening«, der netop blev ret

stærkt repræsenteret i Rends, ved siden af den alm. Luthersk Missionsforening.

Vækkelsen voksede langsomt, men omkring 1909 var der en stor vækkelse, hvor omkring 100 mennesker kom med,¹¹⁹ og selv om verdenskrigen standsede arbejdet lidt, så fortsatte det med fuld styrke også efter Genforeningen i 1920. Der er nu missionshuse i Rends, Jyndevad, Lund og Bylderup-Bov og bevægelsen er meget stærk, og har både et stort søndagsskolearbejde og ungdomsarbejde. Det er næsten udelukkende et lægmandsarbejde, hvilket måske også kan ses af det faktum, at man har haft lidt svært ved at finde sit stædet. Vel nok som en direkte udløber af Luthersk Missionsforenings arbejde, er det opstået en pinsevækkelse med egen præst og missionssal i Bylderup-Bov, ligesom man kort efter genforeningen kom i forbindelse med »Dansk Missionsforbund«, der har arbejdet en del i sognet og vundet tilhængere.¹²⁰ Den mest iøjnefaldende forskel på Luthersk Missionsforening og Indre Mission er forholdet til kirken og sakramenterne, hvor Indre Mission holdt fast ved sakramenterne, kom disse ofte i anden række for Luthersk Missionsforening. Det betyder ikke, at man ringeagter sakramenterne. Der var mange fra luthersk mission, der gik til alters i min tid, og alle lod deres børn døbe, men en vis skepsis var der. Måske var herrnhuterne mindre sakramenttro end kirken, og det kan være fulgt med over i vækkelserne. Omvendelsen var det afgørende, dér fandt genfødselen sted, og man skulle helst nogenlunde kende dag og time for sin omvendelse. Når man i missionens 50 års-jubilæumsskrift skriver om Burkal sogn: »Tilsyneladende var livet uddød og kun kirkelighed og nogen religiøsitet bleven tilbage«,¹²¹ så er det klart, at det man savner må være omvendelsen og det dermed følgende indre liv, der nok skal have et ganske bestemt mønster for at være rigtigt. Dette mønster mener man ikke at kunne finde eller eje i kirken alene, der skal et missionshus til.

Det er ikke tilfældigt, at blandt de bøger, jeg fik foræret fra dødsboer og lignende var der også et par eksemplarer af Rosenius' skrifter. Rosenius blev lærefaderen for Luthersk Missionsforening, som den kom til Sønderjylland fra Bornholm. Også Hofackers Prædikener var blandt de bøger, som jeg fik, men på dansk. Det skal netop have været én af de opbyggelsesbøger, som den omtalte H.P. Nielsen fra Ballum skulle have øst af, inden han gik over til bornholmerne.¹²²

I 1964 havde avisen *B.T.* hørt noget om alle »religionerne« i sognet. Der kom to mand styrtende fra København og lavede en reportage.

Det blev dengang til 11 retninger. Et par år før var adventisterne og baptisterne flyttet.¹²³

Vi er allerede ilet for langt frem i tiden, men så vidt jeg kan se, er der ikke med Genforeningen sket noget særligt spring i det kristelige arbejde. Det, der begyndte 1881 i Rends med N.P. Nielsen, er det der fortsætter i missionshusene i dag i Burkal Sogn. Allerede i 1700 tallet var der rejst folk ud fra Burkal Sogn til missionsmarkerne.¹²⁴ og under fremmedherredømmet begyndte der at opstå et Ydre-Missions arbejde i hele Sønderjylland, idet Breklum-Missionen begyndtes 1876.¹²⁵ Pastor Christian Jensen, Breklum, synes at have været igangsættereren. Denne Breklum-mission har sin rod i Indre Mission, hvor pastor Tonnesen var en af de ledende i disse år. Indre Mission har spillet en større rolle i Sønderjylland også under fremmedherredømmet, end vi kan se af Burkal Sogns historie. Det ser dog ud til, at der har været en støttekreds for Breklum missionen i Stemmild, selv om Indre Mission, som tidligere bemærket, aldrig rigtig får fodfæste i dette sogn. Også i Ydre Missions arbejdet blev det Brødremenigheden i Christiansfeld, der forblev den dominerende, idet Luthersk Missionsforening knyttede sit ydre missionsarbejde til dem.¹²⁶

Sønderjylland atter dansk

Heller ikke årene fra 1920 til i dag blev en rolig periode for det vidtstrakte grænsesogn. Efter Genforeningens glæde for de danske fulgte de økonomisk vanskelige år, og omkring 1933 stak det nazistiske spøgelse sit hoved frem og truede danskheden endnu engang. Kirkeligt set var der heller ikke mange danske signaler i det første årti. Pastor Momsen døde 1905 og efterfulgtes af pastor Burmeister. Burmeister var vistnok ret tysk – han flytter i 1915 til Tinglev, men inden Genforeningen forlader han Nordslesvig. I 1916 overtager pastor Schwarz (1872-1945) embedet og bliver til 1940. Efter Genforeningen blev der holdt afstemning om præsternes forbliven. Schwarz fik 418 stemmer for og 136 imod. Han var dog ikke sikker på resultatet. Inden afstemningen havde han prøvet at holde grænsegendarmeriet udenfor, hvilket ikke lykkedes, men var altså heller ikke nødvendigt for ham.¹²⁷ Der sker ingen ændringer kirkeligt set, bortset fra at kirkebøgerne nu atter føres på dansk. På kirkegården har man rejst en mindesten for de mænd, der faldt i den første verdenskrig. Samme sten bærer navnene på dem, der satte livet til, om de var danske eller tyske af sind,

Mindesten over de faldne i 1. verdenskrig, med både de tyske og danske faldne. Ved indgangen til kirkegården. Foto: Tonhalle, Tønder, i privateje.

men de står på hver deres side på stenen, blande dem kunne man altså ikke, selv om de kæmpede den samme krig og udstod de samme lidelser.

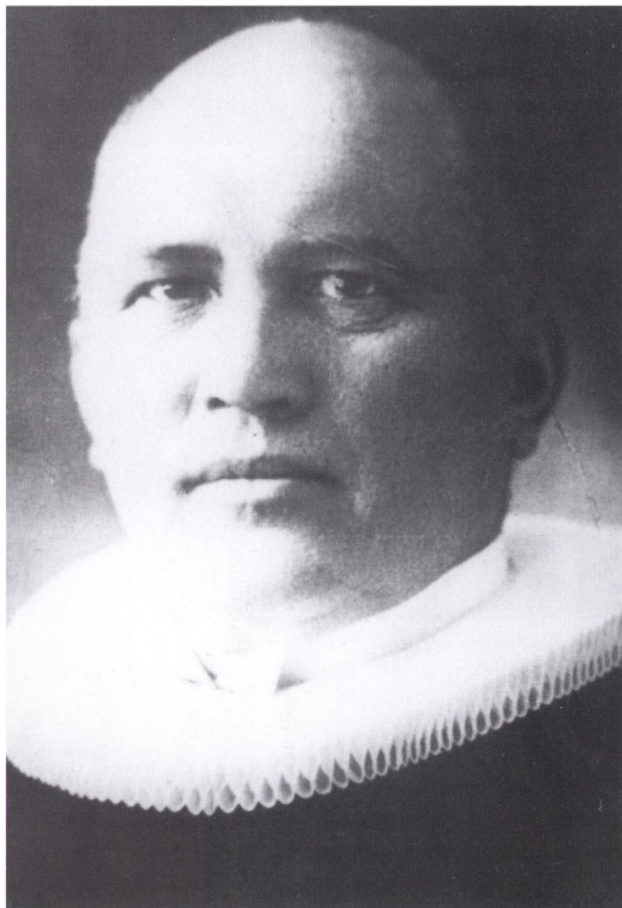
Det er ikke så let i nogle få linier at samle trådene, fordi vi nu er så nær ved begivenhederne. Pastor Schwarz forbliver som præst. Han var tysk af uddannelse og fødsel, og selv om han vel aldrig løb fra sin oprindelse i så henseende, så må det siges, at han gjorde et stort og dygtigt arbejde i sognet. Når man var ude i sognet på husbesøg, så var det pastor Schwarz, der blev husket. Man huskede ham for hans nidkærhed, man huskede ham for hans lidt accentprægede sprog, man huskede ham for hans kristne vidnesbyrd. Ligemeget hvor han var, og hvor han talte med folk, så skulle han altid slutte af med at læse nogle vers fra bibelen. Når han holdt møder i skolerne, fortælles det, hvordan han gik fra dør til dør før mødet og inviterede, og hvordan han havde et lille håndorgel, som han spillede melodien på til sangene, dog kun med en finger. En overgang holdt han skole eller lod holde skole i præstegården ved et par lærerinder, der under eller efter krigen kom hjem fra missionsmarken. Schwarz havde det

dog ikke særlig let i sin gerning.¹²⁸ Både fra den ene og anden side var man utilfreds med ham, både danskerne og tyskerne undsagde ham, og det viser faktisk, at han prøvede at holde sig fri af politik og nationalisme, selv om det kunne være svært i disse år. De danske skumlede over Schwarz, fordi de mente, at han var en hindring for det danske i det lidt blakkede sogn. Det nationale kom for mange i første række, ja, der var vel også dem, der mente, at man ikke kunne være ordentlig kristen uden også at være dansk. Schwarz hørte til den pietistiske vækkelses folk, og for ham og hans lige gik Kristus før nationen. Det er vel egentlig ikke det dårligste vidnesbyrd en præst kan få. »Jeg har dannebrog stående på mit skrivebord, så kan jeg doch ikke være tysk«, skal Schwarz have sagt til pastor N. P. Nielsen.¹²⁹ Det der var anken fra dansk side, var også en anke fra den tyske side, de var heller ikke tilfreds med deres præst, han var ikke tysk nok, han var ikke national nok. Frimenighedstanken opstår ret snart efter Genforeningen, da begyndelsen gøres i Tinglev allerede i 1922,¹³⁰ og selv om Burkal altså beholdt sin tyske præst, så kom den tyske frimenighed også dertil omkring 1935.

Nogen egentlig frimenighedsdannelse fra dansk side kan man næppe tale om. For en del af sognets beboere spiller det nationale nok en så stor rolle, at det kristelige træder i baggrunden, i hvert tilfælde er der ikke så mange, at der kan blive tale om en virkelig frimenighed. En overgang kom pastor Nielsen, Tinglev, til Burkal kirke og holdt gudstjeneste,¹³¹ men da pastor N. P. Nielsen var kommet til Højer i 1935 som dansk præst, var det med henblik på at være en hjælp i de nationalt truede sogne, hvortil blandt andet Burkal hørte. Pastor Nielsen indsatte sig selv i Burkal kirke den 1. december ved sin første gudstjeneste der. Den kreds, der sluttede op om ham, var i det væsentligste de mennesker, som hørte til i de danske foreninger, der arbejdede ud fra forsamlingshusene i Lydersholm, Danmarks mindste forsamlingshus blev det kaldt ved indvielsen i 1928,¹³² Jyndevad, indviet i 1929,¹³³ Bylderup-Bov, der blev oprettet i 1934, men aldrig rigtig fik hold, huset blev i 1966 solgt til Luthersk Missionsforening samt Rends Efterskole, der gik i stedet for forsamlingshus, men virkede som sådan. Under mottoet, »Voksested for danske toner – bindeled for skilte zoner«, kunne sognepræsten i Møgeltønder, N. A. Jensen, åbne skolen den 13. november 1921.¹³⁴ I 1963 gik skolen over til »Ungdomsringen«, og forstander Mønsted overtog ledelsen.¹³⁵

Det er nok for tidligt at gå ind i en diskussion om pastor Niensens

*Martin Schwarz,
sognepræst i Bur-
kal 1916-1930.
Foto i privateje.*

gerning i sognet. Forøvrigt blev det jo af ret kort varighed, fordi Nielsen ophørte med sit arbejde der, da Høgel blev sognepræst i 1940. Det ser ud til, at en stor del af den mest danske befolkning kom til at stå kirken noget fjern i årene fra 1920 til 35. Ligeegyldig hvad Schwarz gjorde, kunne han ikke vinde deres tillid. Pastor N.P. Nielsen kom uden tvivl til at betyde noget for de kredse, der holdt til i de danske foreninger omkring forsamlingshusene. De første par år, jeg var i Burkal, kom pastor Nielsen hvert år til Jynde vad forsamlingshus og holdt en nytårgudstjeneste, selv om han efterhånden var en gammel mand. Givet er det dog, at Nielsens arbejde kom til at betyde et brud i den kirkelige udvikling. Provst Erik Christensen, Tønder, beretter således,

Ved præsteindsættelsen i 1963. Fra venstre provst J. F. R. Holdt, Brede; Laust Kristensen; pastor Hans Petersen, Hostrup, samme år udnævnt til provst; pastor Poul Lund, Bylderup. Foto: Tonhalle Tønder.

hvordan udnævnelsen af Nielsen betød, at det tillidsforhold, der havde været mellem de tyske og de danske præster, blev slået i stykker ved Nielsens ansættelse og skabte megen bitterhed. Hvad er rigtigt, og hvad er forkert?¹³⁶

Hjemmesygeplejen blev indtil 1938 varetaget af diakonisser fra diakonisseanstalten i Flensborg,¹³⁷ men derefter ansættes en dansk diakonisse, søster Karen Christensen, som blev på sin post i 30 år. Nu er det ikke mere menighedspleje, men kommunalt. Ved siden af den danske søster har det tyske mindretal ansat en tysk sygeplejerske. Slutningen af 30'erne blev en svær tid. Der blev igen løbet storm mod danskheden. Fra 1940 til 1947 blev det nationale til en dæmon, hvor først den ene part brugte kløerne, så den anden. Pastor, senere rektor, Høgel har i embedsbogen skrevet en udførlig beretning om sin tid i sognet, især om besættelsen og dens vanskeligheder. Det er vist aldrig udgivet.¹³⁸ På kirkegården står der to nye mindsten, en for danske frihedskæmpere, der mistede livet i kz-lejrene, og en for de sønner

fra tyske hjem, der blev krigens ofre ved Hitlers fronter. På kirkegården kan man se fra den ene mindsten til den anden.

Pastor Schwarz oplevede vel besættelsen 9. april i Burkal præstegård, men samme år faldt han for aldersgrænsen og flyttede til Sønderborg, hvor han døde i 1945. Han er begravet i Løgumkloster. Nu oprinder en ny tid for sognet rent kirkelig, da pastor Høgel overtager embedet i 1941.

Slutning

Vi erindrer, hvorledes pastor Claudius af pastor Kok beskyldes for at forbygge sig, så han mister menighedens tillid. Det samme kan på ingen måde siges om Schwarz. Da Høgel overtager embedet, er både præstegård og kirke i en sådan forfatning, at der behøves en virkelig gennemgribende restaurering, hvis det hele ikke skal falde sammen om hovedet på dem. Først tages der fat på en gennemgribende istandsættelse af præstegården. Derefter kommer turen til kirken. Desuden bliver kirkegården reguleret, og der bliver bygget graverbolig. Endelig bliver præstegårdsjorden mageskiftet ved en større jordfordeling. Det sidste bliver dog først fuldført, da Høgel har overtaget stillingen som seminarierektor i Nr. Nissum. Det blev nogle overordentlig travle år for Høgel og på sin vis vanskelige, da han blev den, der skulle fuldføre genforeningen i kirkelig henseende. Fra 1941 forsøgte man at gennemføre en løsning med en residerende kapellan for de tysksindede, og pastor Bruhn var præst til 1947 på denne måde, men en sådan ordning måtte give gnidninger, og desuden kunne man ikke forhindre, at frimenigheden alligevel voksede. Bruhn overtog et dansk præsteembede uden for Sønderjylland i 1947, men han døde tidligt og ligger nu begravet på Burkal kirkegård. Ordningen blev ophævet i 1948. Pastor Lyksholm overtog embedet i 1955 efter Høgel og blev til 1962. Også beretningen om hans gerning i sognet skal skrives senere. Om mine 4 år i dette embede skal der ikke siges noget her. I 1967 overtog Chresten Jensen Schmidt stillingen som sognets præst, og i 1980 gik Schmidt på pension, men blev boende i sognet. I 1980 flyttede Jens Jensen ind i Burkal præstegård. Begge de to sidste præster var påvirkede af Luthersk Missionsforening. Kirkelig er sognet stærk præget af denne retning nu.

NOTER

1. Se Sønderj. Månedsskrift 1965, nr. 4 og 10.
2. Lærer Leick har hentet materiale fra forfattere som Carsten Petersen, Jonas Brodersen, H. N. A. Jensen, samt fra provstearkivet, Landsarkivet i Åbenrå og fra besvarelsen af »de 65 spørgsmåls« udsendt fra Tønder i 1710 (i Rigsarkivet: De gottorpske hertuger B.3). Se også note 68. En del af Leicks materiale findes i landsarkivet i Aabenraa.
3. Lærer Damm har sammen med flere andre udarbejdet 19 større eller mindre afhandlinger om sognets historie. Egentlig et forarbejde til en hjemstavnsbog, der aldrig blev udgivet. (Damm's mappe), se også manuskriptsamlingen i landsarkivet i Aabenraa.
4. Danmarks Riges Breve - Ribe, Ringkøbing amter, 1957, s. 16.
Se også *Scriptores Rerum Danicarum Medii Ævi*, 1834, bd. 8, s. 211, 220, 230, 231, 232. (*Scriptores*)
5. Johannes v. Schröder: *Hertugdømmet Slesvigs Topographi*, 1854, s. 246 (Schröder).
6. Schröder s. 303.
7. *Scriptores* bd. 8, s. 68.
8. *Scriptores* bd. 8, s. 51 f, se også s. 157 ff.
9. Schröder s. 33.
10. Schröder s. 295 og 433f.
11. Schröder s. 74.
12. Schröder s. 337f.
13. I Sønderjyske Årbøger 1971, s. 79ff har jeg i artiklen, *Lidt om Vandresagn og historie i Burkal sogn*, gjort rede for hele problematikken omkring dette navn, der nok ikke har noget med Burkal at gøre. Se også Høgel i 'Kirke og Sogn i Fortid og Nutid', Ribe Stift bd. 1, 1953, s. 20ff. - og Pontoppidan: *Den Danske Atlas*, bd. 7, s. 301.
14. *Scriptores*, bd. 8, s. 6.
15. *Scriptores*, bd. 8, s. 225.
16. Om disse sandemænd se *Scriptores*, bd. 8, s. 6, 51, 68.
17. Nationalmuseet: *Danmarks Kirker, Tønder Amt*, 1957, s. 1626 (702) sætter byggetiden til 1200-1250. Traditionen i sognet sætter byggetiden til 1170.
18. Det bekendte udsagn om jydernes flid, fordi de byggede af kvadre, medens andre byggede af rå kamp, er nok mere et spørgsmål om de forhånden værende stens størrelse end om dovenskab!
19. *Danmarks Kirker. Kunsthistorisk oversigt*, s. 2924-25 (314-15) m. bilde.
20. Om tårn, se note 63.
21. Tirstrup kirkes prædikestol skulle være fra 1300 - Mosumgaard: Kig på *Kirker*, 1966, s. 129. Der var ikke prædikestole i mange af landsbykirkerne før reformationen.
22. Dr. Kochendörfer: 'Schleswig-Holsteinisches Klosterbuch' *Schriften des Vereins f. Schlesw-Holst. Kirchengeschichte* 2. Rk. Bd. 7, 1918-25, s. 382.
23. Se f.eks. 'Den Danske Kirkes Historie', 1950, bd. 1, s. 242f.
24. Carsten Jensen Petersen: *Slesvigske Præster*, 1938, s. 22.
25. I Holsten fungerede »Münsterdorfiche Konsistorium« i mange år efter reformationen. H. Schröder: *Versuch einer Geschichte des Münsterdorfichen Consistoriums im Herzogt. Holstein - Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogt. Schlesw., Holstein und Lauenburg*, bd. 2, 3 og 4, 1834, 1837 og 1840.
26. *De Hansborgske Registranter*, bd. 1, *Forordninger - udg. ved Caroline Emilie Andersen* 1943, s. 241, nr. 72 (Hansborg).
27. *Kirkehist. Samlinger* 4, rk. bd. 1, s. 594.
28. Troels Fink: *Rids af Sønderjyllands Historie*, 1955, s. 72 ff.
29. A. D. Jørgensen: *Reformationen i Sønderjylland indtil Foraaret 1526*, *Kirkehistoriske Samlinger* 4. R. Bd. 1 s. 577 ff.
30. I *Sønderjydske Årbøger* 1889 er ordnansen optrykt.
31. *Slesvigske præster*, s. 62.
32. *Slesvigske præster*, s. 63.
33. Se min art. i *Sønderj. Årbøger* 1971, jvf. note 13.
34. *Sønderj. Årbøger* 1963: Jacob Fabricius den Ældres *Selvbiografi* - s. 173.
35. *Slesvigske Præster* s. 68.
36. *Hansborg* s. 12.

37. Samme s. 19.
38. Samme s. 20.
39. Samme s. 33.
40. Samme s. 24.
41. Samme s. 55 ff.
42. Samme s. 189 ff.
43. Kirkehist. Samlinger 3. Rk. 1. Bd. S. 712 f.
44. Hansborg s. 241.
45. Lærer Leick: Sønderj. Månedsskrift 1949, nr 7, s. 93ff.
46. Lærer Leick: Sønderj. Månedsskrift 1950, nr 6, s. 85ff.
47. Hansborg s. 266.
48. Sønderj. Årbøger 1905, s. 102.
49. Joh. Melchior Krafft: Ein zweifachen zweihundert-jähriges Jubelgedächtnis, 1723, s. 399.
50. Ernst Feddersen: Schleswig-Holstein und die lutherische Konkordie, 1925 – er et standardværk om hele denne strid. Hertug Hans' område se s. 116 og 229. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, 2. Udg. 1952. Side XXXII til XLII finder man en grundig gennemgang af hele forløbet.
51. Sønderjysk Månedsskrift, 1965, nr. 4 og nr. 10.
52. F.eks. det store Mariealter i Daler kirke.
53. Relikviet i alteret er blevet væk.
54. Nationalmuseet: Danmarks kirker, Sønderjylland, kunsthistorisk oversigt, 1963, s. 2863 (252). Måske Ringecrinck snarere er entreprenør.
55. Ribe Stift Årbog, 1946, s. 38-49.
56. Danmarks kirker, Tønder amt, 1957, s. 1630 (706).
57. Ribe Stift Årbog, 1939, især s. 12f. Om Tjæreborg kirke.
58. Danmarks kirker, Tønder amt, 1957, s. 964 (40).
59. På kirkens nuværende kalk står der: »Nach dem der vorige Kelch von den Schwedischen Reuteren Anno 1644 geraubt, ist dieser zum Gottesdienst 1646 verfertigt und von Kirchengeldern bezahlt«. Se også: Carsten Jensen Petersen: Slesvigske Præster, 1938, s. 336.
60. Se et eks. i Sønderj. Månedsskrift 1927-28, 4. Årg. S. 104.
61. Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 1955, s. 101.
62. Landsarkivet i Aabenraa, Tønder Kirkevisitatorium – C VI 2 nr. 613.
63. Hans Hejselberg Paulsen: Sønderjydsk Salmesang 1717-1740, 1962. Side 64-69 handler om forholdene i 17. årh. – se s. 66, note 27.
64. S. 11-15.
65. Hansborg s. 251.
66. 'De 65 spørgsmål' se ovenfor note 2.
67. Det er to bøger indbundet i et nyere bind – desværre mangler titelbladet til de 58 prædikener.
68. 'De 65 spørgsmål', jvfr. note 2 ovenfor (Rigsarkivet).
69. Sønderjydsk Salmesang 1717-1740, 1962, s. 87 og 89f.
70. Hvem så siden det er?
71. Siden reformationen synes præsterne at være valgt af menigheden – undertiden ved direkte afstemning i kirken.
72. T.O. Achelis: Lidt om præsterne i Slesvig stift – Sønderj. Årbøger 1964 I, s. 93-104.
73. Første udgave 1704.
74. Jørgen Larsen: Sønderjyllands kirkehistorie, 1946, s. 72.
75. Kirkehistorikeren Urban Schrøder, der har gennemlæst mit manuskript, fortæller, at bogen fandtes i næsten enhver slesvigsk gård – på østkysten er adskillige exempl. fundet.
76. Jonas Brodersen: Fra Gamle Dage, 1912, s. 385-404 behandler Burkals sogn. (Brodersen).
77. O.H. Møller: Vier Geschw. Amders, 1777.
78. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, s. 120 (Udskiftning).
79. Udskiftning s. 121.
80. Udskiftning s. 124 note 19.
81. Udskiftning s. 152.
82. Brodersen, s. 388.
83. Se dog også: Anders Pontoppidan Thyssen: Brødremenigheden i Christiansfeld og hermmhutismen i Jylland til o. 1815. Vækkelsesernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Årh. IV 1967 – s. 133f. Om Burkals.
84. Sønderj. Årbøger 1939, s. 117, note 56.
85. Måske hed hun Johanne Sophie Adler? Det kan være fra en levnedsskildring, der ligger i Christiansfeld. Se Brodersen, s. 404.
86. Hans gravsten skal være udført i

- Christiansfeld, er nu op sat i Burkal kirkes våbenhus.
87. Nu afdøde Urban Schrøder gjorde mig i sin tid opmærksom på dette 'genbrug'.
  88. Sønderj. Årbøger, 1939, s. 117, note 56.
  89. Brodersen s. 396.
  90. Optegnet i et håndskrift fra 1780. Måske forfattet af pastor Petersen.
  91. Der har aldrig været et tårn på Burkal kirke – men tagrytter. – Se også note 63.
  92. J. Koch: Bidrag til Bedømmelsen af den kirkelige Tilstand i Nordslesvig før og nu, 1858 (særtryk af Dannevirke), s. 23. (Bidrag). Se også Brodersen, s. 398f.
  93. M. H. Nielsen: Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944, s. 162.
  94. Bidrag, s. 23.
  95. Bidrag, s. 19.
  96. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterne tid, 1958, s. 10. I 'Damms mappe' findes en ret fyldig gennemgang af fattigvæsenets historie.
  97. Slesvigske præster, s. 168.
  98. Johannes Kok: Evangelisk Huspostil, 1874 – 3 prædikener af Kok. Nu staves Kok med 'k'.
  99. Bidrag s. 12.
  100. En oplysning nu afdøde Jørgen Tinglev i Lund har givet mig.
  101. Sønderj. Månedsskrift 1953, nr. 1, s. 5f.
  102. Fra lærer Hummeluhres optegnelser i 'Damms mappe'.
  103. H. N. A. Jensen: Versuch e. kirchlichen Statistik, 1840-41, bd. 2, s. 425f.
  104. Bidrag s. 18f.
  105. Tønder provstearkiv, Landsarkivet Åbenrå.
  106. Sønderj. Månedsskrift 1950, nr. 10, s. 154f.
  107. H. V. Gregersen: Præsten Johannes Kok og skolevæsenet i Burkal sogn – Sønderj. Årbøger, 1954, s. 56 f.
  108. Henning Heilesen: Da de danske præster i Slogs herred blev fordrevet – Sønderj. Årbøger 1964, s. 370-73 om Kok.
  109. Sønderj. Månedsskrift 1953, nr. 1, s. 6.
  110. Jørgen Tinglev har fortalt mig det.
  111. Jens Holdt: Elevfortegnelse fra Christiansfelds kostskoler – Sønderj. Årbøger 1944, s. 92-129.
  112. Andreas Øster: Danske herrnhuters nationale kamp efter 1864 – Sønderj. Årbøger, 1968, s. 119ff.
  113. Romerbrevet kap. 8, v. 23.
  114. Oplysningerne dels fra kirkebogen, dels fra afdøde provst Holdt, og afdøde Jørgen Tinglev.
  115. J. B. Høyer: En rejse gennem overgangsegnene – Sønderj. Årbøger 1905, s. 6f.
  116. Bogen er udgivet i Breklum under medvirken af nordslesvigske præster.
  117. Bogen fik jeg af Anna Reinholdt, Kværnholt.
  118. Luthersk Missionsforening 1868-1918, 1922, s. 165f. og 171ff.
  119. L. M. 1868-1918, 1922, s. 174.
  120. Det er mig fortalt, at nogle unge mennesker rettede henvendelse til Missionsforbundets prædikanter.
  121. L. M. 1868-1918, 1922, s. 171.
  122. L. M. 1868-1918, 1922, s. 165.
  123. B.T. 20.2.1964, s. 8.
  124. Brodersen, s. 397.
  125. Chr. Wienberg: Sønderjyllands indsats i verdensmissionen før 1920, 1939, s. 82.
  126. L. M. 1868-1943, 1943, s. 170ff.
  127. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder, 1939, s. 34. (Erik Christensen)
  128. En del er mig fortalt – se – Min far var præst, 1961, s. 137-148, hvor sønnen pastor O. Kragh-Schwarz har skrevet om sin far.
  129. N. P. Nielsen: Præst ved grænsen II, 1961, s. 21. (N. P. Nielsen)
  130. Erik Christensen, s. 78 – N. P. Nielsen, s. 21 – om Burkal.
  131. Erik Christensen, s. 102.
  132. A. Torp: Optegnelser fra et ophold i Tønder – Sønderj. Årbøger 1963, s. 150.
  133. N. P. Nielsen, s. 23.
  134. Sønderj. Årbøger 1964, s. 428ff.
  135. Hardy Knudsen i 'Årsskriftet 1963', s. 5-9.
  136. N. P. Nielsen, s. 18-26 og Erik Christensen, s. 101f og især s. 105f – Bedømmer forholdet lidt forskelligt.
  137. Erik Christensen, s. 94.
  138. Embedsbogen i præstegårdens arkiv.